yeni siyasi dəlillərlə əsaslandırmağa hazırlaşırdı ki, necə oldusa, Pesmis Qulunun gözü birdən göyə sataşdı; gördü ki, göydə bir dünya dolaşa var və o dolaşalar, eynən o biri illərdə olduğu kimi, yenə qatar-qatar düzülüşüb, göy üzündə ləzzətlə uçuşurlar. Pesmis Qulu kepkasının uzun dimdiyini tez aşağı dartıb, gözünün lap üstünə basdı – guya onun o kepkanın dimdiyini gözünün üstünə basmağıyla o birilər o bir dünya quşu göyün üzündə görməyəcəkdilər.

Ancaq o quşları deyəsən o birilər də görmüşdü: ağac dibində oturub kamali-səliqə ilə çay içən yaşlı kişilər də, onlardan azca aralıda nərdtaxtanın başına yığışan cavan oğlanlar da...

O dolaşaları bircə Lətif müəllim görməmişdi, çünki çoxdan bəri gözlərini Bətuləgilin darvaza qapısına zilləyib, Nəsir müəllimin şeylərinin yanında duran Lətif müəllimin hələ bir dəfə də göyə baxmağa vaxtı olmamışdı.

Və Lətif müəllim gözünü bircə saniyəliyə o qapıdan çəkən kimi bir də baxıb gördü ki, yanındakı şeylər azalmaqdansa artıb, çoxalıb. Gördü ki, Nəsir müəllim bayaq o tərəfə daşıdığı bağlamaları indi bir-bir qaytarıb təzədən bu tərəfə gətirir.

– Nooldu, qolleqa? – dedi. – Deyəsən, fikrin dəyişdi axı. Düz eləyirsən, vətən yaxşıdı... Sən bu millətin dediyinə çox da fikir vermə, qolleqa: nə bilim, dolaşa belə gəldi, sağsağan elə getdi...

Öz həmkarının dilindən bu sözləri eşidəndə Nəsir müəllim xeydi rahatlandı, yüngülləşdi. İşə bax: çoxdan üzü gülməyən Nəsir müəllimin o sözlərdən sonra, deyəsən, hətta bir müxtəsərcə dodağı da qaçdı. Və yolun ağzına yığdığı o bağlamaları Nəsir müəllim sevinə-sevinə öz qapısına tərəf daşımağa başladı.

VII

Amma Allahın özü şahiddir ki, o dolaşaların qayıtmağından Nəsir müəllimin xəbəri yox idi...

Oktyabr–noyabr, 1991

YƏMƏN

...Dağdı, bağdı, çəməndi.
Hər şey həmən-həməndi.
Bu dünya bir Yəməndi,
*Yəməndi, ay Səfalı!**

Əvvəlinci fəsil

HƏSRƏTİN XƏSTƏLİYİ

Səfalı müəllimin həyatından nəsə yazmaq ilk dəfə iki-üç il bundan qabaq mənim ağlıma gəlmişdi. Bu qəribə adamın qəribə həyatını mən o vaxt çox götür-qoy eləmişdim. Onun başına gələnləri (şərq təşbehi ilə desəm) muncuq-muncuq sapa düzüb, bundan boyunbağı, yaxud təsbehvari bir şey düzəltmək istəmişdim. Ancaq o sap dönə-dönə qırılmışdı, muncuqlar ora-bura səpələnmişdi: bir ucu – Buzbulaq, bir ucu – Yəmən. Hələ Zuğulbanı, Buxaranı, Amerika Birləşmiş Ştatlarının cənubundakı – Uilyam Folknerin dünyaya gəldiyi – Missisipi ştatını demirəm...

Mən Səfalı müəllimlə, bir növ, həmişəlik xudahafizləşmişdim. Özüm də, düzünə qalsa, bundan bir elə peşman da deyildim. Bizim işdə belə şey tez-tez olur: aylarla, bəzən illərlə beynində dolandırdığın bir adam – sən yazı stolunun dalına keçəndə – bir də görürsən yoxmuş; ha əlləşirsən, onu tapıb yazıya gətirə bilmirsən. Mənə qalsa, Səfalı müəllimin də aqibəti çox güman ki, belə olacaqdı. Ancaq belə olmadı. Bu il iyul ayının 21-də (fikir verin: amerikalı Nil Armstronqun Ayda gəzdiyi gün) Bakıdakı Qoburnat bağı ilə üzüaşağı bulvara sarı getdiyim yerdə Səfalı müəllim birdən-birə təzədən yadıma düşdü. Özü də tək ona görə yox ki, otuz doqquz yaşlı amerikalı professorun bir vaxt gedib Ayda gəzməyi Səfalı müəllimin həyatında çox böyük hadisəydi, həm də ona görə ki, bu il, iyul ayının axırlarında Bakıda olan isti bəlkə heç ABŞ-ın cənubundakı Missisipi ştatının özündə də çoxdan olmamışdı və o isti Amerikanın böyük yazıçısı Uilyam Folkneri və

* El atası Əli Ziya bu qiymətli misraları bir zaman – kefinin saz vaxtı – uzaq Səna şəhərinin təyyarə vağzalında demişdi.

Buzbulaq kəndinin doxsan altı yaşlı sakini Xızır kişini, mənim əqidəmə görə, mütləq Səfalı müəllimin yadına salmalıydım.

Elə Səfalı müəllimin həyat tarixçəsini də o vaxt mən Folknerlə Xızır kişinin əhvalatından başlamaq fikrindəydim. Təsəvvür eləyin: Folkner və Xızır kişi – bədii əsər üçün bundan maraqlı başlanğıcı hardan tapmaq olardı?.. Həm real, həm də qeyri-adi. Qeyri-adiliyi özözünə məlumdur. Reallığı isə burasındaydı ki, bir gün (onda da isti yay günü idi) öz evində kresloda oturub, tərləyə-tərləyə çay içdiyi yerdə birdən Səfalı müəllimin gözü kitab rəfindən birbaş ona tərəf baxan bir adam sifətinə sataşmışdı. Sifət bir qalın kitabın üz qabığındaydı. Baxan – qaraqaş, qaragöz bir bığlı kişiydi. Yaşı qırx beş-əlli arasında olardı. Və qaramtıl çərçivəyə alınmış o şəklin yuxarısında iri ağ hərflərlə alt-alta: UİLYAM FOLKNER yazılmışdı.

Uilyam Folknerin böyük adam olduğunu Səfalı müəllim, söz yox idi ki, bilirdi. Bu məşhur yazıçının ədəbi fəaliyyətindən də Səfalı müəllimin az-çox xəbəri vardı. Ancaq o kitabı Səfalı müəllimin özü almamışdı. Qızı Rena (pasportda da Renaydı, Rəna deyildi) Leninqradda oxuduğu vaxt ordan alıb gətirmişdi. Folknerin o üstü şəkilli kitabı kitab rəfində o vaxt qoyulduğu kimi də qalmışdı. Yəni: kitabdan çox, şəkil kimi. (Kim bilir, bəlkə elə o Renanın özündən ötrü də o şəkildəki qaraqaş, qaragöz, qarabığ kişi böyük yazıçı Folknerdən savayı kiməsə, bir ayrı adama da oxşayırmış!)

Ancaq o isti yay günü təri dabanından çıxa-çıxa çay içib yanğısını söndürəndə Səfalı müəllim o şəkildə gördüyü adamı özgə heç kəsə yox, elə birbaşa dayısı Xızır kişiyə bənzətmişdi. Hələ "bənzətmişdi" sözü də bəlkə o söz deyil: o anda Səfalı müəllimə elə gəlmişdi ki, o şəkildəki adam Folkner yox, məhz Xızır kişidir. Həmin Xızır kişi: Buzbulaq kəndinin doxsan altı yaşlı sakini və Səfalı müəllimin dopdoğmaca dayısı.

Əsər üçün əla başlanğıcdır, elə deyilmi?.. Ancaq hadisənin reallığı məsələsi qorxuram kimdəsə yenə şübhə doğursun. Xüsusən: qırx beş-əlli yaş arasında olan "intilligentni" bir adamın doxsan altı yaşlı adi bir kəndliyə oxşamağı!.. Realdır, vallah, bu da yüz faiz realdır. Ona görə ki, Səfalı müəllim, dayısı Xızır kişini axırıncı dəfə min doqquz yüz otuz səkkizinci ildə görmüşdü. O vaxt Xızır kişi qırx beşlə əlli yaşın arasındaydı. İndiki doxsan altı yaşı isə Səfalı müəllimin özü cürbəcür üsullarla hesablamışdı. Əslində Xızır kişinin yaşı doxsan da ola bilərdi, hətta lap

doxsan doqquz da. Bunun məsələyə dəxli yoxdur. Söhbətimizin məğzi burasındadır ki, Bakının isti yay günlərinin birində belə bir qəribə əhvalat həqiqətən Səfalı müəllimin başına gəlmişdi və bu əhvalat hər hansı bir bədii əsər üçün kifayət qədər maraqlı başlanğıc ola bilərdi.

Bu yay (Armstronqun Aya uçduğu həmin gün) həmin o Qobumat bağında Səfalı müəllim birdən-birə təzədən yadıma düşəndə mən o Folkner əhvalatını da, söz yox ki, xatırlamışdım və ötüb keçən iki illik fasilədən sonra o gülməli əhvalat indi mənə, nədənsə, daha çox ağlamalı görünmüşdü. Özü də ona görə yox ki, Xızır kişi, Folknerə baxmış, çox bədbəxt adam idi. Belə şeyi bilmək olmaz! Heç bunu da bilmək olmaz ki, Xızır kişi, ümumiyyətlə, bütün yer üzündə özünü hər hansı bir kişidən aşağı hesab eləyirdi, ya eləmirdi. Ancaq eyni göyün, eyni Allahın altında yaşayan bu iki insanın müqayisəsində nəsə ağlamalı bir şey mütləq vardı: heç olmasa ona görə ki, guya hamıya eyni gözlə baxan o Allahın altında Xızır kişi vur-tut on iki sot torpağın yiyəsiydi, həmin o Folkner isə yaşadığı ölkənin xəritəsində dörd min kvadrat kilometrlik bir sahəni rəngli karandaşla çevrəyə alıb altından bu sözləri yazıb, qol çəkmişdi.

"UİLYAM FOLKNER: BU TORPAĞIN YEGANƏ VARİSİ VƏ SAHİBİ".

Səfalı müəllim Folknerin tərcümeyi-halının bundan savayı da bəzi faktlarını elə o üstü şəkilli kitabdanca bilirdi. Dayısı Xızır kişinin barəsində isə Səfalı müəllimin indiki təsəvvürü ayda-ildə bir dəfə bazarda, yolda-zadda təsadüfən rast gəldiyi və dayanıb ayaqüstü kəlmə kəsdiyi adamların dediyinə, bir də onun – yəni Səfalı müəllimin özünün nəhayətsiz fantaziyasına əsaslanırdı. Məsələn: Səfalı müəllim bilirdi ki, dayısının arvadı Tərlan da hələ ölməyib, sağdır. Bilirdi ki, Xızır kişinin üç qızının hansı kimin oğluna ərə gedib, yeganə oğlu Səfər kimlərdən özünə arvad alıb... Bir inək, beş-on qoyun-keçi, beş-on da toyuq-cücə. Özü də bunlar, Xızır kişinin təsərrüfatında gərək ki, elə o vaxt da vardı. Ancaq o vaxt Xızır kişinin bir qara, qıvraq, qiyamət eşşəyi də vardı, Səfalı müəllimin xatirində o eşşəklə bağlı çox şey qalmışdı və indi real dünya ilə tamam üzülüşüb, öz keçmiş uşaqlıq xəyallarına bərk-bərk qapıldığı vaxtlarda hərdən Səfalı müəllimə elə gəlirdi ki, o eşşək o kənddə hələ də durur.

Səfalı müəllimin kənddə keçən uşaqlıq çağlarından mən bu kitabda sizə çox şey danışacağam. Mən sizi Xızır kişinin özüylə də, onun

– Səfalı müəllimin təsəvvüründə hələ də əvvəli, axırı görünməyən bir böyük aləm kimi qalmış – o on iki sot həyətyanı torpağıyla da, hətta lap inəyi, qoyunu, keçisiylə də mütləq tanış eləyəcəyəm. Ancaq Folknerlə Xızır kişinin əhvalatına bir də qayıtmayacağıma, düzü, özüm də bir o qədər arxayın deyiləm və bunu nəzərə alaraq bu söhbətə bəri başdan bir-iki söz də əlavə eləyib, mətləbi bitirmək istəyirəm.

Birinci sözüm odur ki, həmin o isti yay günü, oturub, çay içdiyi yerdə birdən başını qaldırıb, dayısı Xızır kişinin kitab rəfindən birbaş ona baxdığını görəndə Səfalı müəllim əvvəl bir növ, sevinən kimi olsa da, sonra möhkəm narahat olmuşdu; istiyə-zada məhəl qoymadan, özünü poliklinikaya salıb, ilk növbədə qan təzyiqini ölçdürmüşdü, çünki o kitab iyirmi ildən də çox ordaca durduğu halda Xızır kişinin Folknerə çevrilməyi cəmi-cümlətanı bir-iki saniyənin içində baş vermişdi və deməli, tibbi terminlə desək, anomaliya göz qabağındaydı. *"NOSTALGİYA!"* – Bu diaqnozu "Minzdravın" dördüncü baş idarəsinin ikinci poliklinikasında təzəlikcə peyda olub, az vaxtda "talkoviy vraç" adı qazanmış – danışığından, rəftarından əyalət adamına oxşayan – cavan bir həkim Səfalı müəllimə sevinc və təntənə içində böyük kəşf kimi elan eləmişdi. Ancaq Səfalı müəllim bunu həkimsiz də bilirdi. Üstəlik, onu da bilirdi ki, bu sözün əsl adı "nostalgiya" yox, "nostalgiyadır" – yəni vurğu ikinci hecada deyil, üçüncüdədir. Buna baxmayaraq, poliklinikadan qayıdan kimi Səfalı müəllim lüğət kitablarının birində o sözün mənasını axtarıb tapmışdı və hər şeydən əvvəl, o mənaya heyran qalmışdı: *"NOSTALGİYA* (yunanca nostos – qayıdış+alqos – ağrı, əzab) – vətən həsrəti". Bir sözlə, yurdun, vətənin həsrətindən yaranan ağrı və əzab! Səfalı müəllimə görə, burada heyrətamiz dərəcədə böyük məna vardı və bu məna lüğət kitabında çox dəqiq ifadə olunmuşdu. Ancaq görəsən nəydi bu: həsrət idi, yoxsa xəstəlik idi?.. Bəlkə həsrətin xəstəliyiydi? Kərəminə min şükür, Pərvərdigara, həsrətin də xəstəliyi olarmış!

Hər halda, lüğətdəki bu izahat o gün Səfalı müəllimə bəlkə heç vaxt oxumadığı ən gözəl, ən qəmli bir şerin təəssüratını bağışlamışdı. Həm də o izahat Səfalı müəllimi haradasa – ürəyinin bir yerində xeyli sevindirmişdi. Əvvəla, ona görə ki, Səfalı müəllimin xəstəliyi əgər vur-tut buydusa, bu "nostalgiya" deyilən şey lap xəstəlik olsa da, bu xəstəliyə Səfalı müəllim çoxdan öyrəşmişdi – yəni doğulduğu, böyüdüyü, ta bu şəhərə gələnəcən on yeddi-on səkkiz il suyunu içdiyi,

havasını udduğu yerin həsrəti Səfalı müəllimin ürəyində elə bu çağacan da ağrı kimi, əzab kimi dönə-dönə baş qaldırmışdı. İndi Uilyam Folknerin sifətində peyda olmuş Xızır kişi də, çöz yox, bu həsrətin belə bir qəribə təzahürüydü. Özü də, başqası yox, məhz Xızır kişi! Çünki Səfalı müəllimin kənddə keçən on yeddi-on səkkiz illik həyatı hamıdan və hər şeydən çox Xızır kişi ilə bağlı idi. Onun həyətilə, o həyətdəki ağac-budağı, kərdi-küləsilə... Atası lap cavan ikən ölmüş yetim Səfalı gözünü açandan, demək olar ki, bir növ dayısıgildə, dayısının yeganə əziz-xələf oğlu Səfərlə, onun bir cüt "qafiyə-qızı" Nazxanım və Qızxanımla bir yerdə böyümüşdü. Balaca Səfalı, dayoğlusu və dayısıqızıyla birgə, kəndin çayının qırağında Xızır kişinin qoyun-keçisini otarmışdı, inəyini naxıra qatmışdı, onun o qara, qıvraq eşşəyini minib, ləzzətlə yolaşağı, yolyuxarı çapmışdı... Və demək, o isti yay günü ömrün o unudulmaz çağlarının həsrəti yetmiş iki yaşlı Səfalı müəllimin gözləri qarşısında Xızır kişinin vücudunda, necə deyərlər, bir növ zühur eləmişdi. Bu da insan tənhalığının belə bir mənzərəsiydi. Bu dünyada kimsəsiz qocalanların kədərli aqibətinin bəlkə də adi bir ştrixiydi, cizgisiydi. Pensiyaya çıxandan və anası həştad səkkiz yaşlı Sərənin dalınca arvadı Zərnigarı da qəbrə qoyandan sonra Səfalı müəllim bu aqibəti, dinməz-söyləməz, bütün ağırlığıyla qəbul eləmişdi, çünki onun Rena ilə əlaqəsi çoxdan kəsilmişdi. Səfalı müəllimin Leninqradda oxuyan qızı, hələ institutu qurtarar-qurtarmaz, orda ona dərs deyən – təxminən atası yaşda bir gürcü familiyalı yəhudi professora ərə getmişdi və o vaxtdan Bakıya qayıtmamışdı...

Qızı ərə gedəndən sonra Səfalı müəllim bir dəfə Leninqradda olmuşdu. Onda Sərən arvad da hələ sağ idi. Renanı Sərən arvad bəlkə Zərnigarın özündən də çox istəyirdi. Ancaq ölüm yatağında qəsdən bir dəfə də nəvəsinin adını çəkmədi. Elə bir hey "Xızır! Xızır!" – deyib qardaşını çağırdı. Xızır isə, əlbəttə, yoxuydu. Xızır kişi Buzbulağın dağ-daşında, bağ-bağatında ədəb-ərkanla öz qoyun-keçisini otarırdı. Ancaq o kitab ordaydı. O kitab Sərən arvadın sağlığında da neçə il orda olmuşdu: qaraqaş, qaragöz, qarabığ kişi... Və əgər o şəkildəki adam Xızır kişiyə həqiqətən bu qədər oxşayırdısa, bunu bəs Sərən arvad niyə heç vaxt görməmişdi?.. Bir sözlə, Səfalı müəllimin təxminən əlli il bundan qabaq Buzbulaqda qoyub gəldiyi Xızır kişi şəkildəki o Folknerə bu və ya digər dərəcədə həqiqətən oxşasa da, hər halda, "həsrətin xəstəliyi" də burada, söz yox, öz işini görmüşdü.

Bu xəstəlikdən heç olmasa bir müddətliyə canını qurtarmaq üçün Səfalı müəllim, təxminən əlli illik fasilədən sonra, mütləq kəndə getməliydi. Gedib orda dayısıyla, dayıcanısıyla, Səfərlə, Nazxanım və Qızxanımla, indiki Buzbulaqla və (ən vacibi!) özünün uşaqlıq və ilk gənclik çağlarıyla görüşməliydi. Və o gün, yəni "Apollon – 11" kosmik gəmisinin Aya uçduğu 21 iyul tarixdə Qoburnat bağından sahil parkına çıxıb, orada gəzə-gəzə mən, xəyalımda, Səfalı müəllimlə birgə Buzbulağı da eninə-uzununa gəzib dolanmışdım. Və əgər mən bu yazını elə o gün yazmağa girişsəydim, onun birinci fəslini yəqin ki, elə bu yerdəcə – yəni Səfalı müəllimin kəndə səfərindən başlayacaqdım. Ancaq mənimki o gün də gətirmədi, çünki istiydi, çox istiydi, bürküdən-boğanaqdan adamın beyni qır qazanı kimi qaynayırdı.

...Bu günlərdə yenə sahil parkına gəzməyə çıxmışdım. Sentyabrın əvvəlləriydi. İstilər sınmışdı. Sahil parkının əsl gəzməli vaxtıydı. Ancaq arvadı Zərnigar rəhmətə gedəndən sonra az qala bütün gününü sahil parkında keçirən Səfalı müəllim o gün orada yox idi.

Görəsən, harda olardı?

Çox fikirləşəndən sonra bu qərara gəldim ki, yəqin Səfalı müəllim Zuğulbada olar: "Minzdrav"ın dördüncü baş idarəsinin sanatoriyasında, çünki arvadı Zərnigarın sağlığında Səfalı müəllim ilin bir-iki ayını həmişə həmin sanatoriyada keçirərdi.

Zuğulbaya gedəcəyi gün Səfalı müəllim lap tezdən durmuşdu.

Həyəcanlıydı. Bir növ sevincək kimiydi. Üç-dörd stəkan çayın hesabına bir loxma yağ-pendir tikəsini zorla yeyə bildi. Siqaretini də balkonda həris-həris çəkəndən sonra gördü ki, tezdir, lap tezdir. İndi yola çıxsa, ola bilər ki, metroda bir o qədər də əziyyət çəkməzdi, ancaq metronun lap axırıncı stansiyasındakı avtovub dayanacağında mütləq basırığa düşəcəkdi: camaatın işə gedən vaxtıydı.

Şey-şüyünü axşamdan yığıb hazırlamışdı. "Şey-şüy" deyəndə – bir iki dəst alt paltarıydı, bir cüt ehtiyat başmaqdı; sabın, üzqırxan və s. Bunları Səfalı müəllim balaca çamadana yığmışdı. Arvadı – rəhmətlik Zərnigarın sağlığında da həmişə Zuğulbaya apardıqları tok pilətəsini isə ayrıca zənbilə qoymuşdu. Daha doğrusu, "Vaskanın sumkası"na (pişik Vaskanın!). Sibir cinsindən olan bu qəribə heyvanat məxluqunu Zərnigara – ölümündən bir il qabaq, qızına baş çəkmək üçün birinci və axırıncı dəfə Leninqrada gedəndə Renanın həmin o gürcü familiyalı professoru hardansa alıb bağışlamışdı. Üç-dörd il dalbadal onlar hər il

Vaskanı da – o sumkada – özləriylə Zuğulbaya aparmışdılar və axırıncı dəfə Zuğulbadan qayıdanda Zərnigar pişikdən birdən-birə vaz keçmişdi. "Qoy qalsın burda, – demişdi. – Vallah, Səfalı, qorxuram bunun sir-sifətindən. Görmürsən – adama necə nifrətnən baxır! Elə bil dədəm borcludu bunun dədəsinə... Üz-gözündən allahlıq tökülür evini Allah yıxmışın!.."

Zərnigar doğru deyirdi. Adama o cür pis-pis baxmaq Vaskanın, necə deyərlər, ari deyil, adətiydi. Gözlərinin ifadəsində sanki anadangəlmə bir amiranəlik və yekəxanalıq vardı. Adama elə baxırdı ki, elə bil ağıl da bundaydı, şüur da, üstəlik – ən yüksək mədəniyyət də! İnsan isə başdan-binadan ona qulluq eləmək üçün yaranmışdı: gedib, iki saat növbədə durub ona dükandan süd almaq üçün, onun üç-dörd öynəlik xörəyini vaxtında və keyfiyyətli bişirib vermək üçün. Bir sözlə, Vaska demə, deynən bəy balası, anadangəlmə aristokrat. Pişikdəki bu "allahlıq iddiası" edə Səfalı müəllimin özünü də dönə-dönə cin atına mindirmişdi, hirslədib özündən çıxartmışdı. Ancaq bu işlər o zaman olmuşdu. Zərnigarın sağlığında. Son vaxtlar Vaskanın o xasiyyətləri üçün Səfalı müəllimin hərdən lap burnunun ucu göynəyirdi və indi, arvadının ölümündən sonra, ilk dəfə Zuğulbaya gedərkən, onun ürəyinin başında orada Vaskanı görməyin – sehrli-nisgilli – böyük ümidi dolanırdı.

Sumkayla çamadanın yanında vurnuxa-vurnuxa, bekarçılıqdan Səfalı müəllim Zuğulbaya apardığı şeyləri yenə bir-bir xəyalında götür-qoy elədi. Yaddan çıxmış bir şey olsaydı da, bunun əslində elə bir qorxusu-zadı yox idi. Zuğulbadan şəhərə qayıtmaq çətin iş deyildi: avtobusla vur-tut bir saatlıq yol idi. Ancaq bu dəfə Səfalı müəllim fikrində qoymuşdu ki, heç olmasa oktyabrın ortalarınacan şəhərdə görsənməsin, çünki Xızır kişinin Buzbulaqdakı nəvə-nəticəsinin içində xüsusən onun sonbeşiyi – müharibə başlanan il dünyaya gəlmiş – üçüncü qızı Bəsxanımın böyük oğlu Taryelin qəfildən Bakıda peyda olmağından, düzü, Səfalı müəllim yaman qorxurdu. Səfalı müəllimin yayda Buzbulaqda gördüyü həmin o Taryel bir neçə il idi ki, Moskvada yaşayırdı. Orda evlənmişdi və aldığı qız da guya general qızıydı. Bu yay Səfalı müəllim Buzbulaqda olanda Bəsxanımın gədəsi orada – beş-on günün içində – birdən görünüb, birdən də yoxa çıxmışdı. Özünün də Səfalı müəllimə heç bir pisliyi-zadı deyməmişdi. Əksinə, az vaxtın içində ona gözləmədiyi hörməti göstərmişdi. Üzü qızıl suyuna

çəkilmiş dəmir qabda xarici çay (İngiltərədə doldurulmuş Çin çayı!) az qala dünya xəlq olandan, ildə azı bir dəfə Moskvaya yolu düşən Səfalı müəllimin ömründə görmədiyi cürbəcür Moskva konfetləri, qəribə peçenyelər... Taryelin lap birinci görüşdə bu şeylərin sırasında Səfalı müəllimə bağışladığı şotland viskisini isə indi Səfalı müəllim ya həkimlərin birinə, ya da rastına çıxacaq hər hansı bir əməlisalehsovet adamına bağışlamaqdan ötrü çamadanda özü ilə Zuğulbaya aparırdı.

Ömründə birinci dəfə gördüyü bir adama bu cür bahalı hədiyyə bağışlayan otuz-otuz beş yaşlı cavan bir oğlandan elə təkcə bu hədiyyəyə görə də Səfalı müəllim, söz yox, şübhələnə bilərdi. Ancaq Taryelin hədsiz diribaşlığı deyəsən Səfalı müəllimi daha çox qorxutmuşdu. Kənddə olduğu bir neçə günün içində Taryel öz evlərinin damına boyaboy paslanmayan dəmir saldırmışdı. Çayın yatağına motor qoydurub, iyirmi-otuz metr hündürlüyündə uzun bir boru ilə babası Xızır kişinin həyətinə, bir barmaq nazikliyində olsa da, hər halda, həmişəlik su çıxarmışdı. Səfalı müəllimin illər uzunu heç kəsin oturmadığı dədə-baba yurdunda da Taryel özündən bir nişanə qoymuşdu: odunla qızdırılan dəmir bak, kran, duş – hamamvari bir şey. Əgər Səfalı müəllim razı olsaydı, Taryel onun dədə-babadan qalma torpaq damına şifer saldırmağa da hazır idi. Ancaq Səfalı müəllim belə şeyə razılıq verə bilməzdi, çünki Taryel bu boyda işə görə də ondan pul almaq fikrində deyildi, bu isə çox böyük xəcalətlik idi və bu boyda xəcalətliyin altından çıxmağa Səfalı müəllimin heç cür zoru çatmazdı. Üstəlik, o Taryelin Səfalı müəllimin Bakıdakı bu mənzili ilə bağlı, deyəsən, nəsə gizli bir planı vardı. Hər halda, bu mənzil o ütük, o fələk gədəni açıq-aşkar maraqlandırırdı; tez-tez evin yerini soruşurdu, otaqların sayını xəbər alırdı. Birbaşa dili ilə deməsə də, dolayısıyla dediyi buydu ki, indiyəcən qohum-əqrəbadan qaçdığım bəsdir, icazə ver, innən belə yaxın olaq, evinə gələk; qoca kişisən, ölməyinə bir şey qalmayıb, elə eləmə ki, öləndə evin itə-qurda qismət olsun... Taryel Səfalı müəllimdən telefon almışdı, adres götürmüşdü. Kişi sentyabrın ortalarında həmin o "general qızı" arvadıyla Bakıya, Səfalı müəllimə təşrif gətirməyə hazırlaşırdı. Səfalı müəllim bu təşrifin arxasında Taryelin mənzillə bağlı "uzaqvuran" planlarını da görürdü və indi yığışıb Zuğulbaya getməkdə Səfalı müəllimin bəlkə də əsas niyyəti o gədəni imkan daxilində bu evə buraxmamaqdı.

Buzbulaq və onun indiki sakinləri barədə hekayətimizin əsas səhifələri hələ qabaqdadır. İndilikdən isə bircə bunu deməyi lazım bilirəm

ki, iyunun on altısından, ta avqustun iyirmi altısınacan az qala iki ay yarımlıq kənd həyatından sonra bu geniş mənzilində bir müddət Səfalı müəllim – bəlkə də heç vaxt olmadığı qədərində – xoşbəxt və rahat yaşamışdı. Əvvəla, məişət rahatlığı: vanna, duş, istədiyin vaxt – isti su, soyuq su. İkincisi – bazar, dükan (ərzaq bolluğu sarıdan Bakı, Buzbulağa baxmış, cənnətin ən gözəl bir guşəsiydi, yer üzünün firavan bir məmləkətiydi!) Üçüncüsü isə, kəndə getmək Səfalı müəllimin canındakı – çox dərinə işləmiş – o nostalgiyanı tamam sağaltmasa da, hər halda, onun illər uzunu Səfalı müəllimə verdiyi arasıkəsilməz əzab-əziyyəti xeyli yüngülləşdirmişdi. Səfalı müəllim özünün şəhərli həyatının qədir-qiymətini elə bil indi-indi duyub, dərk eləməyə başlamışdı.

Bolluq və məişət rahatlığı sarıdan Səfalı müəllimin Zuğulbada da sən deyən çətinliyi olmayacaqdı. İkiotaqlı ayrıca mənzil – deyək ki, palata. İsti su, soyuq su, hər şey: sanatoriyanın yeməyindən də Səfalı müəllim bir o qədər narazı deyildi. Qaldı ki, urəkistəyən çay məsələsi – onu da təşkil eləmək mümkün idi: "Vaskanın sumkasındakı" o tək pilətəsini Səfalı müəllim elə bu məqsədlə Zuğulbaya aparırdı.

Bir-iki saatdan sonra Səfalı müəllim şeylərini pilləkənin başında – liftin qabağına qoyub, öz dördotaqlı mənzilinin qapısını kilidlədi və erməni – pilləkən qonşusu – Lora arvadın qapı zəngini basdı ki, aşağıda, darvaza girəcəyindəki poçt qutusunun açarını ona versin. İyunda, Buzbulağa gedəndə də o, poçtun açarını Lora arvada vermişdi, çünki Səfalı müəllim xeyli qəzet-jurnala abunəçiydi və bütün bu qəzet-jurnal o qutudan heç olmasa iki-üç gündən bir mütləq götürməliydi.

Səfalı müəllimin hara getdiyini qonşu qabaqcadan bilirdi. Və Səfalı müəllim qabaqcadan qonşudan onu da xahiş eləmişdi ki, gəlib soruşan-zad olsa, onun Zuğulbada olduğunu Lora arvad heç kəsə deməsin. Bunu Səfalı müəllim, bərayi-ehtiyat, qonşunun bir də yadına salmağı lazım bildi:

– Bir nəfər, – söz yox, Taryeli nəzərdə tuturdu, – bilirəm ki, gəlib axtaracaq məni. Deməyin Zuğulbada olmağımı. Naxal adamdı. Sizi çox dəng eləsə, deyin: Leninqrada gedib.

Bu dünyanın hər üzünü görmüş, səksəndən artıq yaşı olan çevik, dilli-dilavər Lora Azərbaycan dilini bəlkə Səfalı müəllimin özündən pis bilmədiyi halda, nədənsə, rusca cavab verdi:

– Çto vı? Çto vı? Ne bespokoytes. Ne skaju. Ni v koem sluçae...

Səfalı müəllim də ruscaya keçdi:

– Mne pridyotsya inoqda bespokoit vas po telefonu. (Yəni: hərdən sizə telefonla zəhmət verməli olacağam).

– Koneçno! Koneçno! Pozvonite, skolko xotite! V çyom mojet bıt razqovor? – Lora arvad sidqi-ürəkdən dedi və Səfalı müəllim ürəyində fikirləşdi ki, əgər Lora rus dilini yaxşı bilsəydi, gərək "v çem" deyəydi: o çem mojet bıt razqovor. Və bunu fikirləşə-fikirləşə də liftin düyməsini basdı.

– Xodyat sluxi, çto Qorbaçyova skoro snimut. (Yəni: şayiə gəzir ki, Qorbaçovu tezliklə işdən çıxaracaqlar). – Lora gözlənilmədən dedi.

– Neujeli?! – Səfalı müəllim hədsiz təəccüblə dilləndi və eyni vaxtda da Taryelin – heç vaxt üzünü görmədiyi – moskvalı qaynatasının general qiyafəsi, olduqca mücərrəd bir şəkildə, haradansa Səfalı müəllimin gözünün qabağına gəldi.

Zuğulbaya çatıb yerbəyer olandan sonra da – günorta yeməyinin vaxtınacan – Səfalı müəllimin sərəncamında hələ bir saatdan çox vaxt qalırdı və bu vaxt ərzində sanatoriyanın bütün gəzməli yerlərini gəzib-dolanmaq olardı.

Gəzintiyə Səfalı müəllim, bir-birindən müəyyən qədər aralıda, təxminən bir xətt üzrə tikilmiş – bir üzü dənizə baxan – üçmərtəbəli, dördmərtəbəli yaşayış korpuslarının elə həmin o dəniz tərəfindən də başlayası oldu, çünki bu korpusların hamısının balkonu da dəniz tərəfəydi və əgər Vaska sağıydısa, onun aşağı mərtəbədəki balkonlardan birində olmağına daha çox ehtimal vardı. Bundan əlavə Səfalı müəllim həm də çoxdan görmədiyi dənizə tamaşa eləmək istəyirdi. Daha doğrusu, *burdan* – bu sanatoriyanın ərazisindən görünən dənizə, çünki bu dəniz, əlbəttə, Bakının sahil parkından görünən mazutlu, hisli-paslı dəniz deyildi. Burada dənizin suyu hərdən göz yaşı kimi dumduru olurdu.

Dəniz indi də duruydu. Onun gün düşən yerləri büllur kimi par-par parıldayırdı. Hava da çox isti deyildi. Hər halda, Buzbulağın adamı isti bıçaq kimi kəsən qupquru yayından sonra Abşeronun günəşi Səfalı müəllimə olduqca mülayim və mehriban görünürdü.

Zuğulbanın əsas mövsümü iyul-avqust aylarıydı. Bu aylarda bura putyovka almaq da hər adamın işi deyildi. O iki ayı əsasən vəzifə sahibləri burada ailəlikcə dincəlməyə gəlirdi: bəzi nazirlər, bəzi rayon katibləri, vəzifəli intelligensiya... Bir də – vəzifəsi bir o qədər böyük olmasa da, böyük pulu olanlar... Və bu saat Səfalı müəllimə ləzzət verən bir də oydu ki, cəmiyyətin ən çox yeyən və ən çox zibil istehsal

eləyən bu azğın, ərköyün təbəqəsinin iki aylıq "səlib yürüşündən" sonra da təbiət öz yarasını sağalda bilmişdi. Zuğulba – həmin Zuğulbaydı. Dəniz – yerində... Kol-kos, gül-çiçək, ağac-budaq – hər şey yerindəydi. Hətta quşlar da: sərçə, şanapipik, Misir göyərçini... Orda-burda hərdən it, pişik də gözə dəyirdi. Ancaq Vaska yox idi. Sanatoriyada olacağı uzun müddətdə Səfalı müəllim buralarda o Vaskanı hələ çox axtaracaqdı.

Günorta yeməyindən sonra Səfalı müəllim bir saat-saat yarım yatmaq fikrindəydi. Durub, tok pilətəsinin üstündə çayını qaynadacaqdı və bu günün əsas işinə də çaydan sonra girişəcəkdi. Özünün buradakı ikiotaqlı mənzilində Səfalı müəllim hər şeyin yerini dəyişəcəkdi: çarpayısını o otaqdan bu otağa çəkəcəkdi, divanı itələyib, balkona açılan qapının lap yaxınlığına qoyacaqdı; televizoru soyuducunun, soyuducunu televizorun yerinə dartacaqdı və məhz bundan sonra Səfalı müəllim dünyanın ən çox yeyən və ən çox zibil ixrac eləyənlərindən birinin iki ay yaşadığı bu mənzildə özünü nisbətən rahat hiss edəcəkdi. Elə indiyəcən də o, həmişə belə eləmişdi, buna sanatoriyanın "xoz-yaykasını", süpürgəçisini də öyrəşdirmişdi, çünki Səfalı müəllimin buradakı həyatı dünyanın o çox yeyənlərinin həyatından nə iləsə mütləq fərqlənməliydi – bunsuz Səfalı müəllim özünə hörmətini itirərdi.

Vaxtdan düz on beş dəqiqə keçsə də, yeməkxananın qapısını hələ açmamışdılar və yeməyə gələnlərin hamısı – qapıdan bir qədər aralıda – qəzet köşkünün yanına toplaşmışdı. Burada dörd-beş nəfər Səfalı müəllimin tanıdığı adam var idi. Ancaq əksəriyyət təzə adam idi. Özü də hamısı bir yerdə – çox olsa, olli-altmış adam olardı. Əsas sezon sovuşandan sonra – elə o biri illərdə də – burada Səfalı müəllim lap nadir hallarda bundan çox adam görmüşdü.

Beş yüzdən çox adam tutan böyük yeməkxanada Səfalı müəllimin özünə münasib bildiyi yerdə oturmağına heç kəs mane olmadı. Zalın baş tərəfində, şüşəbəndin içində bir yemək yeri də vardı. Xüsusi adamların yeriydi və orda yeyilən xörəyin, necə deyərlər "obşi katyol"a heç bir dəxli yox idi. Şüşəbonddə indi də beş-altı adam oturmuşdu. Özləri də, deyəsən, balıq kababı yeyirdilər. Şüşəbəndə tez-tez girib-çıxan ağ papaqlı, ağ xalatlı aşpazın şiş-şiş ora daşıdığı, hər halda uzaqdan-uzağa ancaq nərə balığının kababına oxşayırdı... Və öz borşunu, kotletini yeyib ayağa duranda şüşəbəndin o yanında oturanlardan birini *ƏLİ ZİYAYA* oxşadan Səfalı müəllim uzun müddət gözlərinə inana bilmədi.

Əli Ziya ömründə buralara gələn deyildi, çünki, deyilənə görə, Əli Ziyanın hətta Moskvada da ayrıca evi vardı. Mərdəkandakı bağı isə Abşeronun ən yaxşı bağlarından sayılırdı. Buna görə də, Səfalı müəllim fikirləşdi ki, Əli Ziya ya buralara elə-belə gəzməyə gəlib, ya da xaricdən-zaddan qonağı var: qonaqları Abşeron mənzərələri ilə tanış eləyəndən sonra indi bura yeməyə gətirib. Ancaq Əli Ziya ilə bir yerdə çörək yeyən o adamların xarici, yaxud yerli adam olduğunu dəqiqləşdirməkdən ötrü o tərəfə bir də baxmağı Səfalı müəllim şəninə sığışdırmadı. Yeməkxanadan böyük təşviş içində çıxdı və yatmağa gedə-gedə öz-özünə təlqin eləməyə çalışdı ki, guya bu gün, Zuğulba deyilən bu məkanda Əli Ziya adında bir adamı o, heç yerli-dibli görməyib.

Ancaq o adama Əli Ziya deməzdilər – əgər onu yaddan çıxarmaq bu qədər asan olsaydı. Hər halda, Əli Ziyanı bircə dəfə uzaqdan-uzağa görməyi Səfalı müəllimin o günkü gündüz yuxusundan məhrum olmağı üçün tamamilə kifayət elədi. O gün, günorta yeməyindən sonra, Səfalı müəllimin gözünə yuxu gəlmədi, çünki onun necə deyərlər, bütün şüurlu ömrü Əli Ziya ilə bağlı idi. Onlar "ictimai həyata" bir yerdə qədəm qoymuşdular. Burada illər boyu yan-yanaşı yerimişdilər. İndi bəlkə on beş ildən də bir az çox olardı ki, onların haçansa birlikdə qədəm qoyduqları o aləmdə Əli Ziya Səfalısız gəzirdi. Daha orada Səfalı müəllimi itirib-axtaran yox idi və işin birdən-birə bu yerə gəlib çıxmasında Səfalı müəllim həmin o Əli Ziyadan yaman şübhəliydi.

– Səfalı...

– Eşidirəm.

– Kəpbəlayı olmaq istəyirsən?

– Nədi?

– Həvəsin var, səni Məkkəyə aparım?

– Məkkəyə gedənlər bəyəm Kərbəlayı olur?

Telefonda pişik öskürməyinə oxşayan kəsik-kəsik səs gəldi: Əli Ziyanın belə qəribə gülməyi vardı; güləndə səsi heç vaxt öz səsinə oxşamırdı.

– Fələksən, Səfalı, uzun işsən, sənə heç vaxt kələk gəlmək olmur... Yaxşı, qoy olsun Hacı... Hacı olmağınan necədi aran?

– Pis olmaz əllidən sonra... Nədi ki? Deleqasiya gedir?

– Hələlik özümüzük. – Əli Ziya məmnuniyyətlə bəyan elədi. – bəlkə Kiyevdən də bir nəfər oldu. Yəmənə gedirik, çox umsuq olma.

Deyirlər, yaxındı Məkkəyə, Minaşa indicə baxıb kartada... Bilikli uşaqdı Minaşa. Bu balam çox hazırlıqlı baladı.

Söhbət Əli Ziyanın sonbeşiyi Minayədən gedirdi. Bunu Səfalı müəllim bilirdi. Ancaq o vaxt Səfalı müəllim heç ağlına da gətirməmişdi ki, bu Minaşa söhbətini salmaqda Əli Ziyanın məqsədi var: qızını Səfalı müəllimin rektor olduğu instituta qoymaq məqsədi. Və əgər Əli Ziyanın belə bir məqsədi olmasaydı, Səfalı müəllim Yəmən deyilən o xarabanı güman ki, heç vaxt görməyəcəkdi...

Amma gördü. Özü də həmin o Yəmənlə bir yerdə Səfalı müəllim bu dünyanın – o çağacan heç vaxt görmədiyi – bir təzə, təptəzə sifətini də gördü. Dünyanın o qansız sifəti barədə yəqin ki, bir iri roman da yazmaq olardı. Belə bir mövzu hətta Şekspirin də əlinə düşsəydi, bundan, inan ki, Hamletvari, Otellovari bir həngamə çıxarardı. Ancaq bu saat mənim nə həngamə çıxartmağa halım var, nə Şekspir olmağa həvəsim. Olanı olduğu kimi sizə nəql eləyəcəyəm: fəlsəfi nəticəni özünüz çıxardarsız. Bir sözlə:

İkinci fəsil

YƏMƏN

Təyyarə Moskvadan gecə çıxdı: saat on ikiyə beş-on dəqiqə qalırdı. Əli Ziyadan və Səfalı müəllimdən savayı Yəmənə gedən bir də bir eynəkli, arıq arvad idi: Polina Viktorovna – şərqşünas, elmlər doktoru. Özü də kiyevli deyildi, moskvalıydı, Lomonosov universitetinin professoruydu.

Simferopoldan sonra, bir də Qahirənin təyyarə vağzalında – hələ gecəykən – az-maz dayanıb, səhəri, sübh-tezdən, Sənа şəhərinin aeroportunda açdılar. O aeroportdan Səfalı müəllimin yadında qalan bir bomboz çöl-biyaban idi; alçaq, çılpaq boz dağlar idi. Bir növ Abşeron mənzərəsi: təxminən Xızı, Dəvəci, Qobustan tərəflər... Ordaburda – dağların, təpələrin yan-yörəsində ara-sıra göylük, çəmənlik də gözə dəyirdi. Həl halda, həyat həqiqətinə həmişə sadiq olan Əli Ziya o səhər o aeroportda bədahətən dediyi o üç-dörd misrada da öz yaradıcılığının bu başlıca prinsipinə qətiyyən xələl gətirməmişdi.

Moskvada təyyarəyə minəndən ta Sənada təyyarədən düşənəcən Əli Ziya bir dəfə də başını qaldırmadan, yol boyu daş kimi yatmışdı:

Səfalı müəllimin fikrincə, o səhər o təyyarə vağzalında buna görə Əli Ziyanın kefi saz idi. İlk baxışda çox quru və qaraqabaq adam təsiri bağışlayan Polina Viktorovna bütün yol boyu kitab oxumuşdu, beş-on dəqiqə mürgüləmişdi, ya mürgüləməmişdi ancaq o da o təyyarə meydanında o səhər çox diriydi, gümrah idi, hər halda təyyarədəki qədər ciddi, təkəbbürlü görünmürdü. Səfalı müəllim isə təyyarədə, demək olar ki, heç gözünü də yummamışdı. Yol boyu gah göydəki ulduza baxmışdı, gah yerdəki kənd-şəhərlərin elektrik işığına tamaşa eləmişdi, gah da Əli Ziyaya, Polina Viktorovnaya altdan-altdan göz qoyub, birinin ləzzətlə yatmağına, o birinin ləzzətlə kitab oxumağına ürəyində həsəd aparmışdı. Buna görə, o səhər o təyyarə vağzalında öz nəzərində Səfalı müəllim təxminən bürüşmüş turş heyva kimi bir şey idi. Əli Ziya isə – onunla müqayisədə – ağacdan təzəcə dərilmiş alyanaq almaya bənzəyirdi. Məzələnirdi, ucadan deyib-gülürdü. Elə aeroportdaca qoşduğu o üç-dörd misralıq şeiri hədsiz sevinc və ləzzətlə az qala musiqi üstündə (mahnı kimi) dönə-dönə, təkrar-təkrar oxuyurdu. Alim, mütəfəkkir, böyük ictimai xadim və xüsusilə romançı və dramaturq kimi, necə deyərlər, ala itdən məşhur olan Əli Ziya o xırdaca şeirə görə elə bil öz nəzərində böyümüşdü, öz-özünə vurulmuşdu, məftun olmuşdu. Əslinə qalsa, o bir parça şeirdən, görünür, Səfalı müəllimin də bərk xoşu gəlmişdi – əgər belə olmasaydı, o şeir indiyəcən onun yadında qalmazdı. Ancaq Səfalı müəllimin xatirində o şeirlə bağlı – hər dəfə yada düşəndə adamın ürəyini bulandıran bir qəribə xəcalət hissi də hələ indiyəcən qalırdı: Əli Ziyanın o şeiri – Polini Viktorovnadan ötrü – rus dilinə necə tərcümə eləməyi! O əhvalat yadına düşəndə lap indinin özündə də Səfalı müəllimin əti çimçəşirdi. Niyə, hansı səbəbə çimçəşirdi – bunu Səfalı müəllimin çox güman ki, heç özü də bilmirdi...

Yatmaqdan, yuxulamaqdan vaz keçib, eləcə çarpayıya uzanıb Əli Ziya ilə bağlı köhnə xatirələrlə əlləşən Səfalı müəllimin bu yerdə (birdən-birə burnuna bir qəribə, ürəkbulandıran iy dəydi: başının altındakı balınc üzünün xlor və kraxmalqarışıq iyi idi – bu dünyanın özü qədər təmiz və murdar bir şey... Döşəkağından və ədyalörtüyündən də həmin iy gəlirdi. Səfalı müəllimin ürəyindən keçdi ki, durub balıncın, döşəyin, ədyalın üzünü çıxarıb, balkonda havaya versin. Amma durmadı, tənbəllik elədi. Ya da o Yəmən viranxananın xatirələri Səfalı müəllimin bu niyyətinə zor gəldi.

...Təyyarə vağzalında onları qarşılamaq üçün Sovet səfirliyindən adam göndərmişdilər. O adamın köməyi ilə bir-iki anket-kağız doldurub, rəsmiyyət məsələlərini həll eləyəndən sonra gömrük nəzarətindən də asanca keçib, səfirliyin "Volqa"sında şəhərə yollandılar. Ancaq o yol ya şəhərə həddən çox yaxın idi, ya da aeroportdan şəhərə gedəndə Səfalı müəllimin huşu başında olmamışdı. Hər halda, təyyarə vağzalından mehmanxanayacan o yolda baxılası, görüləsi bir şey olmuşdusa da, o şeydən Səfalı müəllimin yaddaşında bu saat, demək olar ki, heç nə qalmamışdı. Bir-iki torpaq dam, torpaq hasar. Bir-iki evin – kənd arvadlarının gecə köynəyinə bənzər – don geymiş arıq, çəlimsiz kişilər və o kişilərin hamısının böyründən sallanan, bir suyumu orağa oxşayan, qılıncvari silah. Vəssalam, şüttəmam. Hətta az qalıram deyəm ki, elə o Səna şəhərinin özündən də (bütövlükdə) Səfalı müəllimin xatirində qalan bəzi-para bu sayaq əhəmiyyətsiz şeylər idi. Əlbəttə, o həyəti çıxmaq şərtilə. Yəni mehmanxananın həyətini. O nəydi, Pərvərdigara, o bir dünya Buzbulağı o Boz Yəmən göyünün altına o gün kim aparıb qoymuşdu!..

"DUŞ GÖTÜRƏK, YATAQ BİR-İKİ SAAT. SONRA AŞAĞIDA – FOYEDƏ GÖRÜŞƏCƏYİK. BURDA ÇÖRƏYİMİZİ YEYİB, PASOLLUĞA GEDƏCƏYİK".

O zaman, o Səna şəhərinin mehmanxanasında təzəcə yer alıb yerləşəndən sonra Əli Ziyanın – nümayəndə heyətinin başçısı kimi – öz nömrəsinin qapısı ağzında ucadan bəyan elədiyi bu sözləri indi Səfalı müəllim – sanatoriyanın içindənmi, çölündənmi – haradansa, elə bil bir də eşitdi. Və bu səs onu elə üzdü, elə həyəcanlandırdı ki, Səfalı müəllimin o çarpayıda uzanmağa daha bir saniyəlik də halıhövsələsi qalmadı. O, yerindən sıçrayıb, tələm-tələsik paltarını geyindi. Elə bil bu saat harasa gedəcəkdi. Elə bir Səfalı müəllim burda deyildi, yenə ordaydı: o dördmərtəbəli mehmanxananın üçüncü mərtəbəsində – öz nömrəsində – Səfalı müəllim bayaqdan yatıb qalmışdı. Əli Ziya ilə Polina Viktorovna isə aşağıda, mehmanxana foyesində çoxdan bəri dayanıb – çörək yeməyə getmək üçün – onun yolunu gözləyirdilər.

Səfalı müəllim balkondan gözucu dənizə baxıb, otağa qayıtdı: dənizi, deyəsən, heç görmədi də. Stolun üstündəki qrafinin suyunu

çaydana boşaltdı. Tok pilətəsini toka keçirib, çaydanı pilətənin üstünə qoydu. İndi şeylərin yerini dəyişmək olardı... Səfalı müəllim otağın bir küncündə dayanıb, divana, dolabçaya, televizora, soyuducuya xeyli vaxt key-key baxandan sonra, ömründə ilk dəfə bu qərara gəldi ki, bu şeylərin heç birinin yerini dəyişmək lazım deyil. Hətta bundan belə bir düdərğayi fəlsəfi nəticə də çıxartdı ki, guya bu dünyada hər şey öz yerindədir: Xızır kişinin yeri Buzbulaqdır. Taryelin yeri Moskvadır və bu sanatoriyanın nəhəng yeməkxanasında Əli Ziyanın yeri də elə məhz oradır – şüşəbəndin o tərəfi, kabab-filan yeyilən yer...

Bəli, bu dünyada hər kəs, hər şey öz yerindəydi. Bəlkə lap Renanın özü də. O tündməcaz Vaska da yəqin ki, haradasa öz yerini tapıb yaşayırdı... Səfalı müəllim bir istədi, çay qaynayanacan, çıxıb Vaska üçün bir-iki yerə də baxsın. Ancaq fikrindən vaz keçdi. Əli Ziya isə elə bil qırsaq-qız olub Səfalı müəllimin beyninin içinə yapışmışdı. Bu adamın o Yəməndə heçdən çıxartdığı o oyun indi, necə illərdən sonra, sanki Səfalı müəllimə təzədən yer eləməyə başlayırdı. Bu haqq-hesab heç o dünyada da Səfalı müəllimin yadından çıxmayacaqdı – buna söz ola bilməzdi. Amma kaş "o dünya" deyilən şey doğrudan da gerçək olaydı və orada Səfalı müəllim Əli Ziya ilə görüşəydi. Deyəydi: ay Əli, ay evi yıxılmış, o nə oyun idi – sən onu o dünyada mənim başıma gətirdin; o nəydi; vəzifə, ad-san qorxusuydu, yoxsa mənnən əvvəldən qəsdi-qərəzliyin vardı... – Bu sualın cavabını Əli Ziyanın dilindən eşitməyə bu saat Səfalı müəllimin bircə Allah bilir ki, nə boyda ehtiyacı vardı. Ancaq bu dünyada yox, məhz o dünyada, çünki həyat Səfalı müəllimi çoxdan inandırmışdı ki, bu dünyadakı bir çox sualların bu dünyada cavabı yoxdur...

Sənin başına dönüm, Səfalı müəllim, axı deyəsən havadan yenə Şekspir iyi gəlir: bu dünyada cavabı olmayan sualları Allaha verə-verə, axırda Allahı da dünyadan, insandan bezdirən Şekspirin!.. İndi o Şekspir yəqin ki, göyün hansı qatındasa – söz yox amfiteatrda – Allahla böyür-böyürə oturub, adına "Yer kürəsi" deyilən bu əndrəbadi teatr səhnəsində "Ölüm, ya olum" – deyə-deyə bədheybətcəsinə başın-gözünə döyən Hamletin düşük hərəkətlərinə baxırdı və o da – Allah-Təala ilə birgə – bəşər övladının bu sayaq sərsəm əməllərinə ucadan qəhqəhə çəkib gülürdü...

Nə Allahın, nə də Şekspirin adına yaraşan belə bir sarsaq mənzərəni ağlına gətirdiyinə görə Səfalı müəllimin özünə bərk acığı tutdu. Divandan qalxıb yenə balkona çıxdı. Dənizin üzü şən idi, özü sakit idi,

rahat idi. Beş-altı qız uşağı plyajın yelləncəklərində səssiz-səmirsiz yellənirdi. Gəlmələrdən bir neçə arvad-kişi dənizdə çimirdi. Dənizin lap qırağıyla sahildə bir cavan oğlan qaçırdı. Özü də, deyəsən, Harri Kasparov idi. Hələ Zərnigarın sağlığında da onun buralarda qaçdığını Səfalı müəllim çox görmüşdü. Hətta bir dəfə – dördüncü korpusun qabağında – Harri Kasparov dayanıb Vaskanın başına sığal da çəkmişdi və bu hesaba Zərnigar nəinki bütün günü sevinmişdi, hətta o əhvalatdan sonra düz bir həftə Zərnigar qan təzyiqinin qalxmağından bir dəfə də olsun şikayət eləməmişdi...

Plyajdan savayı hər yer boş idi – səssiz, adamsız idi. Ancaq bu boşluğun içində elə bil Əli Ziyanın ruhu gəzirdi, nəfəsi duyulurdu. Onun, özünəməxsus, oynaq, artistanə səsi də hələ bu dünyanın hər yerindən eşidilməkdəydi...

"DUŞ GÖTÜRƏK, YATAQ BİR-İKİ SAAT..."

...Əli Ziya qapını örtüb gözdən itən kimi, Səfalı müəllim də öz nömrəsinə çəkildi. Onun duş qəbul eləmək fikri yox idi. Hətta əl-üzünü də tələsə-tələsə yudu ki, yatmaq üçün daha çox vaxtı qalsın. Çarpayını sahmanlıyıb, əyninin paltarını soyundu. Və o həyət, o ağac-budaq, kərdi-külə də elə bu vaxt pəncərədən Səfalı müəllimin gözünə sataşdı. Səfalı müəllim heyrət içində quruyub qaldı, çünki bu həyəti o, hacansa görmüşdü. Hətta nəinki görmüşdü, o, burada qaçmışdı, oynamışdı. Bu həyətdəki arxın suyunda Səfalı müəllim dönə-dönə əl-üzünü yumuşdu. Şaftalısından şaftalı dərmişdi, cəvizinə daş atmışdı, tulazlama tullamışdı. Xudaya, bu nə olan iş idi ki, Xızır kişinin həyətində, o başdakı divarın dibində yaşıl işığı ilə hər yaz dünyanı dolduran o cavan cəviz ağacı burda da divarın dibindəydi, burda da həyətin o başındaydı və hətta çay daşından adi palçıqla hörülmüş o divarın özü də sanki eynən Xızır kişinin həyətindəki həmin divar idi...

Lobyanı burda da arx çəkib, eynən Buzbulaq qaydası əkmişdilər. Eynən Buzbulaqdakı kimi, lobya kollarının dibinə çubuq basdırmışdılar. Hələ lobya bığ atıb ağaca dırmaşmamışdı. Deməli, burda da hələ yazın əvvəliydi. Şaftalının meyvəsi hələ çiçəkdən təzə çıxırdı. Heyvanın ağappaq çiçəyi hələ solmamışdı...

Yəməni-zadı tamam yaddan çıxarıb, eləcə mayka-trusikdə pəncərənin qabağında dayanıb, o bir parça Buzbulağa həsrət və həyəcan

içində xeyli tamaşa eləyəndən sonra Səfalı müəllim yatağa uzandı. Amma, əttövbə, yuxu nə gəzirdi – Səfalı müəllimin bütün əzaları yatmaqdan, yuxulamaqdansa, elə bil get-gedə daha da ayılırdı, oyanırdı. Səfalı müəllim o yorğan-döşəkdə gözüyumulu uzanmaqda ikən o həyətdəki cəvizin yarpaqları sanki fasiləsiz olaraq, daha da yaşıllaşırdı, arxın suyu durulduqca durulurdu, səliqəylə cərgəyə düzülmüş körpəcə lobya kolları sanki, bağça uşaqları kimi, əl-ələ verib, o həyətdə sevinclə "Yallı" gedirdi. Və dəhşət burasındaydı ki, o cəviz yarpağı, heyva çiçəyi, o Buzbulaq divarı və Yəmən lobyası sanki bir ağızdan səs-səsə verib Səfalı müəllimi çağırırdı. Bir tanış uğultu və giziltiylə bu səs Səfalı müəllimin – beynindən dırnağınacan – bütün əzalarını dolanırdı və onu yatmağa qoymurdu.

Yatmaq məsələsinin mümkün olmayacağını özü üçün tam yəqin eləyəndən sonra Səfalı müəllim yerindən qalxıb, hirsli-hirsli paltarını geyindi. Qapını ehmalca açıb dəhlizə çıxdı. Əli Ziyanın və Polina Viktorovnanın qaldığı nömrələrin qapısı qabağından, az qala pəncələri üstündə, ehtiyatla keçib, üçüncü mərtəbədən yavaş-yavaş aşağı endi.

Foyedə, giriş qapısının yan tərəfində onları aeroportdan gətirən sürücü – rus balası kresloda əyləşib, mehmanxana nəzarətçisi – üzgözündən nur tökülən qarayanız ərəb oğlanla vur-çatdasın domino oynayırdı; səfirliyin "Volqa"sı da eşikdə, qapının lap yaxınlığında, səkinin altında dayanmışdı.

Qapıdan çıxhaçıxda Səfalı müəllim bir anlıq ayaq saxlayıb, o sarısaç, sarıqaş rus balasının ərəbcə danışmasına hədsiz ləzzətlə qulaq asdı; ürəyində o oğlana nəsə xoş bir söz deməyə Səfalı müəllim əşhədi-ehtiyac hiss elədi, ancaq demədi, deməyə məqam tapmadı, çünki sürücünün başı bərk qarışıq idi, onun Səfalı müəllimi görməyə vaxtı yox idi.

Mehmanxananın binasından bayıra çıxanda Səfalı müəllimin ürəyinin başında – o sünbülsaç rus balasının o cür şirin-şirin ərəbcə danışmağının və o qarayanız ərəb oğlanın üz-gözündəki o nadir insan işığının böyük həzzi ilə yanaşı, bir qəribə, səbəbi məlum olmayan qorxu-tələş da vardı. Bir müddət elə oradaca – mehmanxananın qapısı ağzında, "Volqa"nın yan-yörəsində hərləndi. Sonra baxıb gördü ki, bayaq yuxarıdan tamaşa elədiyi o həyət mehmanxananın həyəti deyil, dörd bir tərəfdən öz hasarı olan ayrıca yerdir, sahədir. Ancaq ora mehmanxananın həyətindən də yol vardı: adi faner taxtasından balaca,

açıq qapı idi. Və o qapını qorxa-qorxa aralayıb, o bağçaya girən kimi Səfalı müəllim nəinki öz qorxusunu, hətta inanan olsa, deyərdim ki, sovet vətəndaşı olduğunu da tərtəmiz yaddan çıxartdı.

Görəsən o nəydi, Allah: vəhy idi, ilham idi, oyanış idi, yoxsa haçansa özü də bilmədən ölmüş Səfalı müəllim o gün o bir parça "Yəmən Buzbulağı"nda təzədən dünyaya gəlmişdi. Bütün gecəni yatmadığına baxmayaraq, o bağçada Səfalı müəllim olduqca gümrah idi, yüngül idi, ona elə gəlirdi ki, istəsə o bağçadan quş kimi uçub, bir göz qırpımında Buzbulağa çata bilər, orada Xızır kişinin bəyətində istədiyi ağacın başına, istədiyi yarpağın üstünə qona bilər. Səfalı müəllimin yaddaşı, huşu-başı o gün o bağçada birdən-birə elə bil neçə illərin qəflət yuxusundan oyanmışdı, onun yarıməsrlik həyatı, nə ki var, özündəydi, elə bil lap ovcunun içindəydi – o həyatın ən ləzzətli çağları, bir qəribə yaz havası kimi, ilıq-ilıq, isti-isti Səfalı müəllimin canında, qanında dolanırdı.

Allah-Təala izn verəndə, sən demə, insan hər şeyə sevinə bilərmiş. Məsələn, ərəbin rusla domino oynamağına, rusun ərəblə ərəbcə danışmağına, hətta – böyük ədib, böyük alim, böyük ictimai xadim Əli Ziyanın dünyanın min-min mehmanxanasının birində ən adi adamların biri kimi uzanıb yatmağına da... Ancaq o gün o bağçada Səfalı müəllimin ürəyini sevinc-fərəhlə dolduran bir nömrəli hiss-duyğu bu dünyanın bir ev qədər sadə və yığcam olmağıydı və o sadə və yığcam evdən o gün Səfalı müəllimin yaman xoşu gəlirdi. O gün o bağda gəzəndə ayağı altdakı torpaq Səfalı müəllim üçün elə bil torpaq deyildi – bütün ilmələri, naxışları tanış – bir kilimdi, xalçaydı və üstündə Xızır kişiylə Tərlan arvadın dəst-xətti aşkar bilinən o xalçada – foyedə domino oynayan o ərəb balasının üzünün işığından da nəsə var idi. O bağın cəvizinə, şaftalısına, heyvasına, lobyasına heyran-heyran tamaşa eləyən Səfalı müəllimin nəzər-diqqətini, hərdən, tanımadığı ot-alaf, kol-kos, mer-meyvə də cəzb eləyirdi və qəribə burasındadır ki, heç vaxt görmədiyi o kol-kos, ot-alaf da Səfalı müəllimə dəhşətli dərəcədə tanış gəlirdi. Bəlkə bunları da Səfalı müəllim bir vaxt haradasa görmüşdü. Bəlkə bunları haçansa bu dünyada Səfalı müəllimin özü yox, ulu nənə-babası görmüşdü və o kol-kosun, ot-alafın ona o qədər tanış gəlməyi insandakı gen yaddaşının əməliydi. Hər halda, o gün o bağda gəzdiyi vaxt Səfalı müəllimin nəzərində dünyanın indisi, keçmişi, gələcəyi – hamısı bir-birinin içindəydi və bu sadə, möcüzəli

harmoniyanın içindən Buzbulağın bir cüt dumduru gözü sakitcə, mehribanca Səfalı müəllimə baxırdı.

Bir sözlə, Səfalı müəllim gəzdiyi o Yəmən bağından o gün dayısı Xızır kişinin Buzbulaqdakı həyətinə birbaşa yol açmışdı, heç bir hökumətdən, BMT-dən-zaddan icazə almadan – müharibəsiz, topsuz-tüfəngsiz – dünyanı birləşdirmişdi. İndi o, eyni qədərində həm buzbulaqlı, həm də yəmənliydi. Başqa sözlə, Səfalı müəllim dünya vətəndaşıydı. Dünya vətəndaşı olmaq nə yaman ləzzətli şeymiş!

Və o Buzbulaq, görəsən, nə boyda yermiş ki, Məğribdən Məşriqəcən beləcə, eninə-uzununa, dünyanın hər yerinə səpələnmişdi! İndiyəcən Səfalı müəllim hara getmişdisə, orada Allah o bir parça Buzbulağı ona həmişə göstərmişdi – istər dağ yeri olsun, istər aran yeri: hər halda, bir ağac kölgəsindən və bir quş yuvasından da vətənin iyini almaq olardı.

Amma bu dəfə Səfalı müəlliminki ağac kölgəsindən və quş yuvasından, deyəsən, çox o yana keçmişdi. Bağ-bağatlı, çöllü-çəmənli Buzbulaq elə bil nə ki var, Səfalı müəllimin canına-qanına hopmuşdu, iliyinə işləmişdi. Uşaqlığın al-əlvan xatirələri püskürüb, tüğyan eləmişdi: dünya-aləm dumduru, tərtəmiz işığa qərq olmuşdu. Uzaqdan – Xızır kişinin həyətindən – nar gülünün, şaftalı, heyva, zoğal çiçəyinin qırmızılı-ağlı-sarılı səsi gəlirdi. Tərlan arvadın bəlkə Nazxanım və Qızxanımdan da çox istədiyi qara, anaş toyuq öz köhnə nəğməsini yenə təzə bir həvəslə oxuya-oxuya hinə – yumurtlamağa gedirdi və o toyuğun səsi də o anda Səfalı müəllimin qulağında rahatlığın, xeyir-bərəkətin himni kimi səslənirdi; bu səsdən Səfalı müəllim həmin o rus balasının ərəbcə danışmağına oxşar bir qəribə, dünyanın heç bir məntiqinə-zadına sığışmayan zövq alırdı, ləzzət çəkirdi. Qara toyuğun səsi – Xızır kişinin qara eşşəyi ilə bağlı – bir şirin xatirəni Səfalı müəllimin yadına salmışdı: Buzbulaq, gilas vaxtı, səhərin lap erkən çağı... Xızır kişi, qara eşşək və on bir-on iki yaşlı balaca Səfalı o səhər uzaq səfərə çıxmışdılar. Səfalının ömründə birinci dəfə gördüyü yad yollarla, yad arxların üstündən, yad ağacların yanından keçə-keçə harasa, *"VAĞZAL"* deyilən yerə gedirdilər. Eşşəyin belində iki tay yük vardı – ərik, tut, alça qurusuydu. Xızır kişi bu şeyləri haradasa "aran yerlərində" satmağa aparırdı. Satıb, əvəzində çoxlu buğda, arpa alıb gətirəcəkdi. Üstəlik – günəbaxan da! Və bir gün Tərlan daycanı o günəbaxanı tavada qovuranda Səfalının günəbaxan payı hamınınkından çox

olacaqdı. Hətta Səfərinkindən də, çünki Səfər tənbəl idi, sözqanan deyildi; buna görə Xızır kişi o vağzala Səfəri aparmırdı, Səfalını aparırdı. Vağzalda Xızır kişi yükü vaqona mindirəcəkdi, özü də vaqona minib həmin o "aran" deyilən yerə gedəcəkdi. Səfalı isə eşşəyin palanının üstündə rahatca oturub, "kefnən" kəndə qayıdacaqdı. Səfalıdan bircə o palanın üstündə möhkəm oturmaq tələb olunurdu, qalan şeyləri eşşək özü hamıdan yaxşı bilirdi.

O gün o eşşəyin belində vağzaldan kəndə qayıtmağı Səfalı müəllimin bir dünya uşaqlıq xatirələrinin, hətta – bəlkə də bütün həyatının ən qəribə möcüzəsiydi. Səfalı müəllim ondan sonra bu dünyanı heç vaxt elə gözəl, elə geniş, elə diri görməmişdi və bu dünyanın heç bir maşını, təyyarəsi indiyəcən Səfalı müəllimə – o eşşəyin belində – o vağzaldan Buzbulağa yol getməyin ləzzətini verməmişdi. Xızır kişinin gücdə, yaraşıqda, qıvraqlıqda atdan, qatırdan geri qalmayan – bütün kənddə məşhur – qara eşşəyinin yumşaq palanı üstdə, o eşşəyin ağası, yiyəsi kimi əyləşib, o boyda yolu getmək Buzbulaqda hər bir uşağı, söz yox, sevincdən-fərəhdən göyün yeddinci qatına qaldıra bilərdi.

Bununla belə, o günü, o yolu, o eşşəyi yada salanda həmişə Səfalı müəllimə elə gəlirdi ki, o ohvalat bu dünyada yox, haradasa bir ayrı dünyada baş vermişdi, çünki insan bu dünyada ola-ola bu dünyaya o boyda ucalıqdan baxa bilməzdi. Çünki o gün, ömründə ilk dəfə (və axırıncı dəfə!) Səfalı bu dünyanın daşına-torpağına, otuna, yarpızına doğrudan da bir qəribə ucalıqdan tamaşa eləmişdi. O eşşəyin palanının üstü, əlbəttə, o ucalıqda deyildi. O palanın üstü ola bilər ki, çox yumşaq idi, rahat idi, amma bunun dağa-daşa, çölə-çəmənə nə dəxli vardı... O dağlar, qayalar niyə o gün elə yumşaq idi, o çölün-çəmənin yovşanı, otu, yoncası niyə o qədər yaşıl idi, o qədər mehriban idi...

İndi o Yəmən bağında Səfalı müəllim yoncanın, yarpızın, otun dilini elə bil təzədən tapmışdı. Cəvizin yarpağıyla, heyvanın çiçəyi ilə, arxın suyu ilə danışmaq Səfalı müəllimə ləzzət verirdi. Hissi coşanda, xüsusən dünya vətəndaşı olmağın ləzzəti ürəyində bərk tüğyan eləyəndə Səfalı müəllimin bəzi-para adamlara da hərdən söz deməyi gəlirdi. Və o sözləri Səfalı müəllim, əsasən, özünün on il rektor işlədiyi instituta Mərkəzi Komitədən lap təzəlikcə prorektor vəzifəsinə göndərilmiş Nuhbala Nuhiyeviçin comdəyinə döşəsə də, bunun ümumən respublika intelligensiyasına da (mən bilən!) azdan-çoxdan aidiyyəti vardı: "Lotular, cibkəsənlər, heyvan köpəkuşağı. Nəyini bölürsüz bu

balaca dünyanın... Hərfləri tanıyıb, beş-üç kitab oxuyan kimi, o saat başlayırsız dünyanı pay-puş eləməyə: bu – mənim payım, bu – sənin payın, bu xalq belə gəldi, o xalq elə getdi. Üç cüt, bir tək əhalisi olan bədbəxt bir milləti də bakılıya, qarabağlıya, naxçıvanlıya ayırmaqdan utanmırsız... Nə var, nə var şöhrət istəyirsiz, ad istəyirsiz. İstəyirsiz ki, adam olmamış, sizi də adam yerinə qoysunlar, başınıza and içsinlər, ətəyinizdə namaz qılsınlar. Çarığı ayağınızdan çıxaran kimi millət qəhrəmanı olmaq eşqinə düşürsüz... Paho atonnan, guya çox böyük imiş bu dünya. Bunun nəyi böyükdü ki, axşam o başından çıxırsan, səhər gəlib çatırsan bu başına. Bir dünyanın ki, Yəmənində də, Buzbulağındakı kimi, lobyanın dibinə söyüd çubuğu taxılır, day o dünyanın nəyi böyük oldu... Yox, böyük deyil bu dünya – damarında insan qanı axanlar üçün. Heyvan isə gərək göstərsin heyvanlığın: vursun, yıxsın, dağıtsın, parçalasın... Heyvan üçün nə fərqi var ki, dünya böyükdü, ya kiçikdi, təki onun qarnı tox olsun. Altında maşını olsun, döşündə nişanı olsun..."

O gün, o Yəmən bağında Səfalı müəllim dünya vətəndaşı olmağın külli imtiyaz və ixtiyarından istifadə eləyib, hətta Buxaraya də ötəri baş çəkməyə vaxt tapdı. Ora da – hansısa mədəni tədbirdə iştirak eləmək üçün – bir vaxt onlar Əli Ziya ilə birlikdə getmişdilər. Hələ iyun lap təzəcə girmişdi, ancaq o Buxara viranxanada istidən yer-göy alışıb-yanırdı. İclas zalında camaat bütün günü elə bil fin hamamında oturmuşdu. Amma axşamı çox yaxşı oldu: camaatı maşınlara mindirib, şəhərin kənarına apardılar. Tədbirdə iştirak eləyənlərə orada – təbiətin qoynunda əla qonaqlıq verdilər. Əslinə qalsa, bu dünyanı (Məğribdən-Məşriqəcən) ağzına götürmüş Buzbulaq mənzərələrinin birinci ən təsirli kopiyasını Səfalı müəllim elə o vaxt orda görmüşdü: çay qırağı, meyvə bağı, yaşıl yoncalıq. Özü də çay çaya, bağ bağa, yonca yoncaya nə qədər oxşayarmış!.. İş o yerə gəlib çıxmışdı ki, ləzzətli özbək plovunun altından və üstündən bir-iki badə "Moskovski" içəri ötürmüş Səfalı müəllim o çayın qırağındakı hansı kolusa oturub namaz qılan Xızır kişiyə oxşatmışdı. Təsəvvür eləyin: ay işığı, çay qırağı və o çayın qırağında oturub namaz qılan Xızır kişi! Ancaq o Xızır kişi həmin o Uilyam Folknerə oxşayan qırx beş-əlli yaşlı Xızır kişi deyildi. O Xızır kişi qocaydı, çox qocaydı – oradakı Xızır kişinin – ölüsü – üç yüz otuz bir-üç yüz otuz iki yaşı olardı. Elə Xızır kişinin o qədər qoca, o qədər ahıl olmağı da, görünür, Səfalı müəllimi yaman kövrəltmişdi, həyəcanlandırmışdı. Səfalı müəllim o

çayın qırağında oturub, hönkür-hönkür ağlamışdı və indi bu Səna şəhərinin mehmanxanasında, üçüncü mərtəbədə öz nömrəsində uzanıb şirin-şirin yatan Əli Ziya o vaxt orada – Səfalı müəllimi kiritmək üçün – xeyli məhsuldar əmək və qiymətli vaxt sərf etməli olmuşdu.

AMMA, EY DADİ-BİDAD, O GÜN O MEHMANXANADA, SƏN DEMƏ, ƏLİ ZİYA DA YATMAYIBMIŞ!..

Yuxusuna açı bibər qarışmış Əli Ziya yerinin içində bir xeyli eşələnəndən sonra, öz sadə məntiqi ilə, nəhayət, belə bir qərara gəldi ki, mehmanxanada taxtabiti var. Durub, yorğan-döşəyi çox çək-çevir elədi, bir dənə də taxtabiti görmədi.. Ancaq o yorğan-döşəyin içində bir də uzanmağa, nədənsə, özündə zərrə qədər də istək-filan hiss eləmədi. Bir müddət otaqda fırfıra kimi fırlanandan sonra, pijamadaca, dəhlizə çıxdı və baxıb gördü ki, Səfalı müəllimin qaldığı nömrənin qapısı örtülü deyil, aralıdır.

Əli Ziya o aralıqdan başını ehmalca içəri soxdu və Səfalı müəllimi çarpayıda uzanan görmədi. İçəri girib, qapısı açıq vanna-tualet otağına da baxandan sonra əvvəl Əli Ziyanın beyninə belə bir sarsaq fikir yerləşdi ki, Səfalı ayrı heç yerdə deyil, o biri – qapısı örtülü nömrədədir və orada Səfalı Polina Viktorovna ilə keyf çəkir, eyş-işrət məsələlərinə baxır. Bu haqq-hesab, nümayəndə heyətinin başçısı kimi, Əli Ziyanın bir qədər "çestinə" toxunsa da, o özünü imkan daxilində tox tutmağı lazım bildi və bu məqsədlə Əli Ziya təcili surətdə öz nömrəsinə çəkilmək qərarına gəldi. Ancaq öz nömrəsinin hələ heç qapısına da çatmamış beyninə yerləşən başqa bir fikir Əli Ziyanın o alicənab niyyətini bircə saniyənin içində büsbütün alt-üst elədi. Əli Ziya qətiyyətlə Polina Viktorovnanın qapısına tərəf yeridi və o qapını, olduqca mədəni bir şəkildə, yavaşca taqqıldatdı. Qapı o saatca açıldı. Çimib qəşəngləşmiş Polina Viktorovna, boz xalatda, qapının ağzında göründü. Əli Ziya tam arxayın oldu ki, Səfalı Polina Viktorovnanın nömrəsində deyil və bayaq ağlına gələn o fikir indi güclü tok kimi beyninə vurub, Əli Ziyanın hətta sümüklərini də gizim-gizim gizildətdi.

– On sbejal! – Rəngi-ruhu tamam çəkilmiş Əli Ziya bu sözləri dili-dodağı əsə-əsə dedi və "Kto sbejal? Kuda sbejal? – deyə-deyə ortalıqda çaşıb qalmış Polina Viktorovnanı elə o vəziyyətdəcə qoyub, paltarını dəyişmək üçün, başıhavalı, öz nömrəsinə cumdu.

Paltarını dəyişib pilləkənləri az qala üç-üç tullana-tullana üçüncü mərtəbədən aşağı düşəndə, Səfalının qaçıb Amerikanın səfirliyinə

dürtülməyinə Əli Ziyanın zərrə qədər də şübhəsi yox idi və aşağıya o cür sürətlə hücum çəkməkdə onun butun niyyəti özünü bacardıqca tez sovet səfirliyinə yetirib, bu barədə səfirliyi vaxtında xəbərdar eləmək və nümayəndə heyətinin başçısı kimi, bu işin məsuliyyətinin heç olmasa müəyyən faizini öz üzərindən götürmək idi. Aşağıda soruşub biləndə ki, Səfalının mehmanxanadan çıxmağından heç şoferin də xəbəri olmayıb, Əli Ziya öz vəziyyətinin doğruluğuna bir az da möhkəm inandı. "Qaçıb əclaf. Xəlvətcə sürüşüb çıxıb aradan..." – Əli Ziya ürəyində dedi və şoferdən icazə almamış, özünü maşının içinə dürtdü.

– Davay... Payexali... Tuda... V posolstvo...– Əli Ziya əməlli-başlı sayıqlayırdı.

Və bir azdan Yəməndəki sovet səfirliyində – səfirin bircə öz telefonundan savayı – bütün telefonlar işə düşdü. Dedikləri də, hər yerdə, eyni söz idi: "U nix kto-to propal... U nix kto-to propal..." Kimisi ciddi deyirdi, kimisi irişə-irişə, gülə-gülə deyirdi – elə bil Əli Ziya ilə məzələnirdi. Elə səfirin özü də bir az keçəndən sonra) öz otağında Əli Ziyanı çox asudə qarşıladı.

– Kuda on sbejit, nikuda on ne sbejit. (Yəni hara qaçacaq, heç yana qaça bilməz.) – Səfir gülə-gülə və çox arxayıncasınaa dedi. – İdite, otdıxayte. Syuda privezut vas posle obeda. Vaş plan mı uje sostavili. Zavtra otpravlyayetesya v Xodeydu. Tam u nas sovmestnoye predpriyatie imeyetsya. S naşimi lyudmi povidayetesya, zaodno i v Krasnom more iskupayetes...

Səfirlə görüşəndən sonra Əli Ziyanın əhvalı xeyli düzəlmişdi. Ürəyi nisbətən sakitləşmişdi, rəngi-ruhu az-çox yerinə gəlmişdi. Bununla belə, Səfalının mehmanxanadan qaçmağı və ayrı heç yerdə yox, məhz Amerika səfirliyində özünə siyasi sığınacaq istəməyi barədə Əli Ziyanın qəti qənaəti yenə yüz faiz öz yerində qalırdı. Və səfirlikdən qayıdanbaş, hələ heç maşından da düşməmiş, Səfalının mehmanxanamın qapısı qabağında məzlum-məzlum gəzişdiyini görəndə bunu Əli Ziya qüdrətli sovet kəşfiyyatının növbəti parlaq qələbəsi hesab elədi: yəni guya Səfalı o mehmanxanadan doğrudan qaçmışdı və indi onun o mehmanxananın qabağında məzlum-məzlum gəzinməyi, məhz həmin kəşfiyyat orqanları tərəfindən böyük məharətlə həyata keçirilən operativ əməliyyatın əyani nəticəsiydi.

– Səfalı?! Ay tifağı dağılmış, bə mən axı bayaqdan səni axtarıram! – Bu sözləri Əli Ziya beş yaşda tərk eləyib, sonra heç vaxt ayaq

basmadığı Sabirabad ləhcəsində səsi titrəyə-titrəyə dedi. Bu da dünyanın belə bir möcüzəsiydi: işi çətinə düşəndə Əli Ziya həmişə öz kəndinin ləhcəsində danışırdı.

– Niyə axtarırsan ki, məni? – Buzbulağın, Buxaranın hesabına az vaxtda xeyli uşaqlaşmış Səfalı müəllim uşaq təbəssümü ilə gülümsəyərək, məzlum-məzlum dilləndi.

– Bə mən sənə deməmişdim ki, düşüb aşağıda görüşəcəyik?

– Xeyr, sən demişdin ki, iki saat yatacayıx. – Səfalı müəllim saatına baxdı. – Hələ heç bir saat da keçməyib, – dedi.

Əli Ziya dili-dodağı əsə-əsə:

– Bə sən...– demək istəyirdi ki, bəs sən Amerika səfirliyinə qaçmamışdın? – Bə sən bayaqdan hardaydın? – dedi.

– Odu e, orda. – Səfalı müəllim divarın o tərəfini göstərdi. – O bağda gəzişirdim özüm üçün.

– Bəs o arvad hanı – Polina Viktorovna? – Bunu Səfalıdan soruşmaqda, əlbəttə, Əli Ziya söz tapıb mövzunu dəyişmək üçün bir vaxt qazanmaq istəyirdi.

– Nə bilim hardadı?.. Yəqin nömrəsində oturub, bığına sığal çəkir. – Səfalı müəllim bərkdən gülə-gülə dedi. Ancaq o "bığ" söhbətini Səfalı müəllim Əli Ziyanı cinnəndirmək üçün edə orda birdən-birə özündən uydurmamışdı. O, hələ dünən – Moskvada təyyarəyə minəndə – fikir verib görmüşdü ki, Polina Viktorovnanın bığı var. "Bığ" deyəndə beş-on tokom-soyrək tük idi. Özü də məzə burasındaydı ki, o tüklərin rəngi nə ağıydı, nə qaraydı – bir növ, bənövşəyi rəngə çalırdı. Hətta səhər, təyyarədən düşənə yaxın Səfalı müəllim Polina Viktorovnanın öz bənövşəyi bığlarını çeçələ barmağının ucuyla nəvazişlə sığalladığını da görmüşdü.

– Elə salırsan məni?! – Səfalının arsız-arsız gülməyinin hesabına bir az da hövsələdən çıxmış Əli Ziya mır-mır mırıldandı. – Tez ol, cum çağır onu, deynən tez aşağı düşsün.

Səfalı müəllimin sir-sifətində o Buzbulaqdan, Buxaradan nə qalmışdı, bu yerdə hamısı çəkilib getdi. Düzdür, Əli Ziyadan nə desən gözləmək olardı, ancaq day bu yekəlikdə yox: Əli Ziya ona açıq-aşkar uşaq kimi iş buyurardu.

Yaxşı oldu ki, bu vaxt Polina Viktorovnanın özü tapılıb çıxdı. Sən demə, aşağıdaymış, foyedə kresloda əyləşib gözləyirmiş. Adını eşidib, ağ donda, çiynində də yekə bir ağ sumka, on beş yaşlı qız kimi

nazlana-nazlana qapının ağzında qeybdən zühur elədi. Ələdəqayırma zərif qız səsilə (əlbəttə, rus dilində):

– Mən buradayam! – dedi.

Mehmanxananın birinci mərtəbəsindəki böyük, kimsəsiz restoranda o gün Əli Ziya heçdən çıxartdığı o oyunu Polina Viktorovnaya elə bir şəkildə, elə bir sir-sifətdə danışdı ki, durduğu yerdə nəsə xoşagəlməz və xatalı bir işə düşdüyünü Səfalı müəllim elə o söhbətin əsnasındaca açıq-aydın hiss eləyə bildi. Çörək Səfalı müəllimin boğazından keçmədi, çünki zahirən zarafata oxşayan o əhvalatın məğzində, mayasında – elə ilk baxışdan da – zarafat naminə heç nə yox idi. Burada bir qəribə (Şekspirənə!) murdarlıq, məkrlilik vardı.

Belə şeyi insan olsa-olsa yuxuda görə bilərdi, özü də adamı qara basanda... Axı hansı əsasla Əli Ziya Səfalı müəllimi siyasi cəhətdən bu dərəcədə şübhəli bir adam hesab etməliydi; o ki Əli Ziyanın yanında nə bir dəfə Sovet hökumətini pisləmişdi, nə də bir dəfə Amerikanı tərifləmişdi. Əksinə, hökumətin bədinə danışmaqda Əli Ziya Səfalı müəllimi həmişə üstələmişdi. Məsələn, elə dünən – onlar "Pekin" mehmanxanasından aeroporta gedəndə – taksi sürücüsü ilə ağız-ağıza verib, yol uzunu Leonid İliçin haqqında cürbəcür ətrafdan anekdotlar danışan Əli Ziya deyildimi?.. Bəlkə Səfalı müəllimə nəsə bir pislik eləmək Əli Ziyanın çoxdan planındaymış, yoxsa o əhvalatı danışanda niyə onun ağız-burnu o cür əyilməliydi, gözləri niyə o cür pis-pis işıldamalıydı... O göz-qaşı, sir-sifəti indi də yadına salanda, nədənsə, Səfalı müəllimin, hər şeydən çox, bu dünyanın üzünə tüpürməyi gəlirdi, çünki o çağacan Səfalı müəllim bu dünyada heç vaxt o sir-sifətdə insan görməmişdi və o gün o restoranda ilk dəfə Əli Ziyada gördüyü o sifət sonralar Səfalı müəllimin nəzərində, görünür, həm də bu dünyanın öz sifətinə çevrilmişdi.

Əli Ziyanın gözlərinin içində gözgörə dumbul çalıb oynayan o qıllı, quyruqlu şeytana hədsiz təəccüblə baxa-baxa, elə o restorandaca o gün Səfalı müəllimin başında qəribə, qara-qura fikirlər dolandı və o vaxtacan heç vaxt ağlına gətirmədiyi o qara-qura fikirlərin bir qisminə Səfalı müəllim hətta az qala inandı da. Məsələn, Səfalı müəllim az qala inandı ki, Əli Ziyanın kollektivləşmədən bəhs eləyən "Şanlı Zəfər" və sənayeləşmə dövrünü əks etdirən "Sintetik kauçuk" romanlarına bir vaxt yazdığı məqalələrdə yəqin ki, tərif dozasını lazımi qədər nəzərə almayıb, ya da Əli Ziya özünün – kollektivləşmə dövrünün ifşasına və sənayeləşmə dövründə buraxılan ciddi nöqsanlara həsr etdiyi – "Sən hardasan, ana?" romanı barədə Səfalı müəllimin söz verib, yazmadığı məqaləyə görə bir vaxt ondan bərk inciyib və gözünün içindəki o şeytanı da elə o vaxtdan böyüdüb bəsləyə-bəsləyə, axırda gətirib Yəmənə çıxardıb... Əlbəttə, belə şeyləri yadda saxlayıb, sonra buna görə adamdan qisas almaq üçün gərək insanda dəvə kini olaydı, çünki Səfalı müəllimin o məqalələri yazmağı çoxdanın – hələ 40-cı, 50-ci illərin əhvalatıydı və Əli Ziyanın "Sən hardasan, ana?" romanı çapdan çıxanda, azı yeddi-səkkiz il idi ki, Səfalı müəllim yalnız ədəbiyyatşünaslığın fundamental məsələləri ilə məşğul olurdu, cari ədəbi prosesdə heç vaxt iştirak eləmirdi. "Qisas" məsələsi, hər halda, çox da ağlabatan məsələ deyildi, amma Əli Ziyanın o əməlinə ayrı bir ad tapıb qoymaq da, söz yox, hər adamın işi deyildi; belə yerdə Şekspirin özü də bəlkə ilişərdi, müşkülə-çətinə düşərdi.

Bir sözlə: faciəli komediya – özünün klassik formasında... Əli Ziyanın xalis iblisanə görkəmi hələ bir yana dursun, o pıspısaya oxşayan Polina Viktorovnanın özü də elə bil Səfalı müəllimi durduğu yerdə dəli eləmək niyyətindəydi. Özünü qız yerinə qoymuş qoca qəhbə!

Əli Ziyanın qabağında "şittənirdi", nazlanırdı, amma di gəl ki, Səfalı müəllimin üzünə baxanda it qızı o saat sir-sifətini turşudub, Şümürə, Yezidə dönürdü: elə bil bir saat o bağda gəzməyinən Səfalı müəllim sovet şərqşünaslığının beynəlxalq nailiyyətlərini azı bir əsr geri salmışdı. Hələ – səfirin o arsız-yersiz sualı: "A qde vaş stariçok... alkaqolik?" Səfir bu sualı verəndə Əli Ziya başının hərəkəti ilə Səfalı müəllimi göstərib, üstəlik göz-qaşını da oynada-oynada, içindəki şeytanı bir daha nümayiş elətdirmişdi. Halbuki "alkaqol" deyilən şey bəlkə beş il idi ki, Səfalı müəllimin dilinə dəyməmişdi – Buxarada içdiyi o bir-iki badə "Moskovski"dən sonra, gərək ki, bir də Leninqradda, Renanın uşağının ad günündə əlli qram "Göygöl" konyakı içmişdi.

Əsəbilikdən, dilxorçuluqdan o mehmanxanada gecəni də yata bilməyən Səfalı müəllim, yerinin içində xeyli eşələnəndən sonra, nəhayət, birdəfəlik ürəyini boşaltmaq qərarına gəldi. Yataqdan dik qalxıb, Əli Ziyanın qaldığı nömrəyə qətiyyətlə hücum çəkdi. Ancaq o nömrənin qapısını bir balaca aralayan kimi, içəridə nə görsə yaxşıdır: yarısı içilmiş *"GÖYGÖL"* konyakı!.. Ortalıqda, üstündə konyak şüşəsi olan

dairəvi stolun yanında Polina Viktorovna ikiəlli Əli Ziyanın boynuna sarılmışdı və Əli Ziya Polina Viktorovnanın dodaqlarını (bığqarışıq) ağzına salıb, ləzzətlə əmirdi. Bu mənzərəni görəndən sonra Səfalı müəllimin Polina Viktorovnanın bənövşəyi bığına münasibəti (müsbət mənada) xeyli dəyişdi. Ancaq gec idi, görünür, iş işdən keçmişdi. Bütün səfər boyu o qoca qəhbə – nümayişkaranə bir şəkildə – Səfalı müəllimi saymadı, adam yerinə qoymadı. Bunun səbəbini isə Səfalı müəllim yalnız o bənövşəyi bığda gördü. Səfalı müəllimin o bığdan xoşu gəlmədiyini elə bil zalım oğlunun qızı hələ lap əvvəldən – Moskvada təyyarəyə minəndə hiss eləmişdi və bunun qisasını Səfalı müəllimdən axıracan, yüz faiz aldı. Axı ayrı cür necə ola bilərdi – özgə nəyə görə o arvad Səfalı müəllimlə o cür qeyri-mədəni rəftar eləməliydi... Bəlkə Səfalı müəllimin Yəmən səfərinin o cür bəmәsrəf keçməyində o arvadın da rolu az olmamışdı. Əgər belə olmasaydı, Qırmızı dənizi xatırlayanda və Əli Ziyanın o dənizdə Polina Viktorovna ilə mazaqlaşmağını yadına salanda Səfalı müəllimin indi də ürəyi bu təhər bulanmazdı.

Ancaq, bu hələ harasıydı ki... Səfalı müəllimin görəcək günləri hələ, sən demə, qabaqdaymış... O, hələ Yəməndə ikən Nuhbala Nuhiyeviçin kəşfiyyatı Bakıda öz işini görmüşdü. Səfalı müəllim Bakıya qayıdanda isə onun Amerika Birləşmiş Ştatlarından siyasi sığınacaq qopartmaq barədəki uğursuz "təşəbbüsü" nəinki institutda hamıya məlum idi, hətta şəhərin bir sıra yasxana və çayxanalarında da bu mövzuda şıdırğı söhbət gedirdi. On ildən çox rektoru olduğu institutun qapıçısı, süpürgəçisi, müəllimi, tələbəsi elə bil Səfalı müəllimi indi-indi tanımağa başlayırdı: ona - marıt-marıt elə marıdıb baxırdılar ki, sanki bu adda, bu "vid-fason"da adamı ömürlərində birinci dəfə görürdülər. Səfalı müəllimin yanından yekəxana-yekəxana ötüb keçənlər də olurdu. Salam-kəlam günbəgün azalırdı. Özü də qəribə şey idi: daha Səfalı müəllimi aktivə, tədbirə-zada da çağırmırdılar.

Axırda Səfalı müəllim bu qərara gəldi ki, ərizəsini yazıb, üsulluca rektorluqdan çıxsın. Elə yuxarıdakılar da, sən demə, bunu gözləyirmiş. Vur-tut üçcə ay əvvəl Mərkəzi Komitənin instruktorluğundan instituta prorektor göndərdikləri Nuhbala Nuhiyeviçi ikicə günün içində Səfalı müəllimin yerinə təyin elədilər. Beləliklə, Əli Ziyanın o Minaşa qızının instituta girmək məsələsində də daha Səfalı müəllimə heç bir ehtiyac qalmadı.

Amma onda Səfalı müəllimin pensiyaya çıxmağına hələ düz beş il qalırdı. Bu beş ili birtəhər yola vermək üçün, heç olmasa həftədə bir dəfə, Səfalı müəllim o institutun qapısından içəri girməliydi. Və o qapıdan bir də içəri girməmək üçün, o vaxt Səfalı müəllimə hətta Mozambikdə də siyasi sığınacaq versəydilər, bəlkə razı olardı, çünki on il əzab-əziyyətini çəkib, bir alababat təhsil ocağına oxşatdığı o institut, o Nuhbalanın vaxtında, Səfalı müəllimin gözünün qabağındaca dağılıb gedirdi. Nə dərs deyən, nə dərs oxuyan vardı. Dəhlizlərdə tələbələr siqaret çəkirdi, tum çırtdayırdı. İnstitutun binasında qızlar oğlanların boynuna sarılırdı – daha böyük-kicikdən utanan, çəkinən yox idi... Rektor da – öz işində: gəzməyində, kefində-dəsgahında. Nuhbalanın Pirşağıdakı bağının söhbəti institutda da dildə-ağızda gəzirdi. Deyilənə görə, hər il qəbul imtahanları başlananda Nuhbalanın dəllalları ora yığışırdı, o bağda əməlli-başlı bazar açılırdı, alver gedirdi. Bu barədə institut tələbələri hətta şeirvari bir şey də qoşmuşdular:

Yuxarıda gör Nuhbalanı,
Aşağıda gör Nuhbalanı.
İmtahan başlayanda
Pirşağıda gör Nuhbalanı.

...İndiyəcən yadında qalmış o "şeiri" yorğun yaddaşının içindən misra-misra keçirə-keçirə, nədənsə, eyni vaxtda Səfalı müəllim Əli Ziyanın - Qırmızı dənizdə – Polina Viktorovna ilə mazaqlaşdığı o əttökən səşini də gözünün qabağına gətirdi. Ağzının acısını tüpürmək üçün qalxıb balkona çıxdı. Və balkondan qayıdıb, içəridə pıqqapıq qaynayan çaydanı elə təzəcə tokdan çıxartmaq istəyirdi ki, birdən qapı döyüldü və o qapının dalından Əli Ziyanın səsi eşidildi:

– Səfalı, yatmamısan ki? Mənəm, Əlidi – köhnə dostun...

Bu səsi eşidən kimi Səfalı müəllimin ovqatı birdən-birə tamam dəyişdi. Və madam ki, ovqat dəyişdi, yəqin fəsil də dəyişsə yaxşıdır.

ƏLİ ZIYA

– Salam, ay Səfalı! Balam, səni də görmək olarmış... Ver görüm, ver əlini. Gör havaxtdan bir-birimizin əlini sıxmamışıq. – Əli Ziya Səfalı müəllimin beş barmağının, nədənsə, ikicəsindən yapışıb, onun əlini havada uzun müddət yelpik kimi yelləyəndən sonra keçib, töyşüyə-töyşüyə divanda əyləşdi. – Bayaq səni aşağıdan üç dəfə çağırmışam. Nədi – qulağın ağır eşidir, yoxsa bilə-bilə mənə məhəl qoymaq istəmirdin? – Əli Ziya gülməyə çalışdı.

Səfalı müəllim:

– Eşitməmişəm, – dedi. Fikirləşdi ki, o yeməkxanadan çıxandan sonra, bayaqdan bəri qulağında cingildəyən, demək Əli Ziyanın elə öz səsiymiş – yəni o səs dənizdən, havadan-zaddan gəlmirmiş; dünyanın bu əməlinə də Səfalı müəllim xeyli təəccübləndi və Əli Ziyanın üzünə baxmadan soruşdu:

– Sən məni o balkonda havaxt gördün ki?

– Bayaq da – təxminən bir sahat olar. Gördüm səs vermirsən, dedim gedim bir hovur uzanım, sora gəlim... Deyəsən, çayın da var axı? Qəndin də var? Stəkanın birdi, ikidi?

Stolun üstündə Səfalı müəllimin evdən gətirdiyi fincan-nəlbəkidən savayı bir uzunsov sanatoriya stəkanı da vardı. Səfalı müəllim həmin stəkanı göstərib:

– Eybi yoxdu, mən bunda içərəm, – dedi. – Otur, çayı dəmləyirəm bu sahat.

– Dəmlə, sən allah. Bir yaxşı çay dəmlə, içək. Dilim-ağzım quruyub tamam. Məndə, Səfalı, şəkər var axı... O çaşkanı-zadı da yaxşı-yaxşı yaxala qaynar suynan. Hər yan xəstəlikdi bu sahat.

Səfalı müəllimin çayı hazır olanacan Əli Ziya balkonda, öz həmişəki "Napaleon" ədasıyla bir xeyli var-gəl elədi. Amma səhər – evdən çıxmaq ərəfəsində – Səfalı müəllim də sən demə, o sumkanın başına boş yerə hərlənməmişdi: qənd yaddan çıxmışdı.

– Heyif, qənd yaddan çıxıb! – Bunu Səfalı müəllim az qala ağlaya-ağlaya dedi.

Əli Ziya pencəyinin cibindən beş dənə, qırmızı kağızlı, xırdaca yastı konfet çıxarıb stolun üstünə qoydu.

– Kaş, dərd elə qənd dərdi olaydı, ay Səfalı! – dedi. – Götür. Yaxşı konfetdi, durğunluq dövrünün ehtiyatındandı. Üçü sənin, ikisi mənim. Necə böldüm? Özümə çox tərəfgirlik eləmədim ki?

Səfalı müəllim cəmi bir dənə konfet götürdü.

– Mənim bəsimdi. – dedi. – Elə evdə də, yola çıxanda ürəyimə dammışdı. Bilirdim ki, bir şey qalıb evdə. Demə qənd imiş qalan.

Əli Ziya fincan-nəlbəkini qabağına çəkdi.

– Elə indilərdə gəlmisən?

– Səhər gəlmişəm. Günortamı burda yemişəm – stalovada. – Səfalı müəllim istədi desin ki, elə səni də bayaq görmüşəm orda, amma demədi.

– Hə?.. Demək olmusan stalovada?.. Mən də ordaydım günorta. Yuxarı başda, o nədi, az adam olan yerdə oturmuşdum. Rasim gəlmişdi dostlarıynan – bizim Minayenin yoldaşı. İki tikə balıq kababı yedim, dişimi dəyişdim. Sağ olsun Rasim, tez-tez gəlir buralara. Özünün də yaxşı hörməti var burda... Ticarətdədi axı – nazirlikdə. Ona görə də bütün personal and içir başına.

Səfalı müəllimi fikir götürmüşdü: görəsən nə olub? Əli Ziya, niyə gedib Mərdəkanda gül kimi bağında oturmur, ayın-ilin bu vədəsi onun Zuğulbada nə iti azıb... Və Səfalı müəllimin fikrindən keçəni Əli Ziya əlbəəl oxudu.

– Yaman işə düşmüşük, Səfalı. Xalis müsibətdi, and olsun Allaha – bağında da adamı bir gün rahat oturmağa qoymurlar. Özləri camaatı qızışdırıb salıb ortaya, bu yandan da intiligensiyanın xırdəyindən bərk-bərk yapışıblar ki, sən get cavab ver xalqa. Xalqı da görürsən özün, adam axtarır fitə bassın. On gündü ki, burda, bir az özümə gəlmişəm. Başım-qulağım dincəlib. Bu gün getməliydim. Dedim: qalım bu gecəni də. Bir gecənin qulaq dincliyi də böyük şeydi indiki vaxtda. Elə yaxşı da oldu ki, qaldım. Vallah, Səfalı, yaman göylüm istiyirdi səni. Şəhərdə də, küçədə-zadda, elə hey gözüm axtarırdı.

Əli Ziya çayı nəlbəkiyə süzürdü, üfürə-üfürə ləzzətlə içirdi və Əli Ziyanın o təhər çay içməyinin ləzzəti, nə qədər qəribə olsa da, elə bil yağ kimi Səfalı müəllimin canına yayılırdı. Deyəsən, ya köhnə dostluğun həsrəti ürəkdə təzədən qövr eləməyə başlayırdı, ya da Səfalı müəllimin ürəyində qövr eləyən yenə uşaqlığın kövrək xatirələriydi, çünki bu dünyaya göz açandan dayısı Xızır kişini də o, eynən bu cür – çayı nəlbəkiyə süzüb üfürə-üfürə içən görmüşdü.

– Rəna qızım yenə ordadı – Leninqradda?.. Hərdən gedib baş çəkə bilirsənmi barı? Mənim də sənin yanında üzüm qaradı. Sərən xala rəhmətə gedəndə yoxdum burda. Zərnigar bacının da ölməyini gec eşitdim. İstəmədim sora gəlib dərdivi təzələyim. – Əli Ziya şalvarının, pencəyinin cibindən dəsmalını tapıb çıxartdı. Alnının tərini silib: – Balam, bu nə yaxşı çay oldu! – dedi. Sonra xeyli vaxt dinmədi. O vaxtacan dinmədi ki, gözlərindən laybalay yaş əmələ gəldi və əlindəki dəsmalla gözünün yaşını silə-silə axır ki, sözünə davam elədi: – Fərəh bacın da bildir getdi. Şam kimi əriyib söndü gözümün qabağında. Fərəhim də, sevincim də onnan qurtardı, Səfalı... Qızlarımdan şikayətim yoxdu. Qızlarım da, kürəkənlərim də yaxşı baxır mənə. Ancaq gədə yaman pis gədə çıxdı, Allah insafını kəssin onun. İçir. Bərk içir. Ayıq günü yoxdu.

Bu yerdə o Yəmən viranxana, necə oldusa, yenə Səfalı müəllimin gözünün qabağına gəldi: o gecə, o mehmanxana, o konyak şüşəsi; suyu duz qoxusu verən o bulanıq Qırmızı dəniz və o mehmanxanada, bircə gecənin içində (söz yox, Əli Ziyanın məhsuldar əməyi nəticəsində!) dəyişib, cavanca gəlinə dönmüş Polina Viktorovnanın o dənizdə Əli Ziya ilə duzsuz-duzsuz mazaqlaşmağı... Bir də – şam. Əriyə-əriyə sönməkdə olan nazik, kiçik bir şam: üz-gözündə həmişə yorğun təbəssüm gəzdirən – arıq, bəstəboy, xəstəhal Fərəh xanım... Ancaq, bu dünyanın işlərinə yenə mat-məəttəl qalmış Səfalı müəllim bu şeyləri gərək yadına salmayaydı – onda bəlkə Əli Ziya da o Yəmən söhbətini salmazdı və öz köhnə dostuna hələ lap təzəcə quşu qonmağa başlayan Səfalı müəllim o quşu havaya uçurmazdı.

– Amma, Səfalı, yaxşı qurtardıq ha, o vaxt... O Yəmən haqq-hesabını deyirəm. Otuz yeddinci il olsaydı, o hərəkətivə görə səni tutardılar. – Əli Ziya, hər iki əli şalvar ciblərində, otaqda gəzinə-gəzinə dedi.

– Hansı hərəkətimə görə?... – Özününcə səsindən qopan nalələ bir sızıltı uzun müddət Səfalı müəllimin qulaqlarında cingildədi və sonra – o cingilti çəkilib getdikcə – elə bil dünya yavaş-yavaş kiçilməyə, balacalaşmağa başladı. Bə o balacalaşmış dünyada birdən-birə Vaskanın yeri göründü: o Vaska elə bil haradasa – ağlar səslə – yazıq-yazıq miyovuldadı; bu saat durub sanatoriyanı qarış-qarış gəzməyə və o Vaskanı tapmağa ürəyində Səfalı müəllim, bir Allah bilir ki, birdən-birə nə boyda ehtiyac hiss elədi.

– Qaçmasan da, hər halda, ürəyindən keçmişdi də, Səfalı!.. Mən ölüm keçmişdi, Səfalı, ya keçməmişdi? – Əli Ziyanın gülməyi yenə pişik öskürməyinə oxşayırdı.

Səfalı müəllim heç nə demədi. Sevindi ki, sabah Əli Ziya gedir və eyni vaxtda çoxdankı vacib bir məsələni də özü üçün ürəyində birdəfəlik həll elədi: əgər o dünyada görüşəsi olsalar, bu adama Səfalı müəllim heç bir sual-zad verməyəcəkdi.

– İnstitutda dərsdən-zaddan deyirsənmi barı? – Əli Ziya bu dəfə tamam başqa səslə dillədi: ortada nəsə pərtlik əmələ gəldiyini, deyəsən, hiss eləmişdi, başa düşmüşdü ki, o söhbəti salmaqda düz iş görməyib.

– Demirəm. – Səfalı müəllim Əli Ziyanın üzünə qorxa-qorxa baxdı, çünki bu adamın gözündə bir vaxt gördüyü şeytanı bir də görmək istəmirdi. – O Nuhbala olan yerdə dərs deməyin nə mənası var?

– Nə Nuhbala? – Əli Ziya divanda oturub, peşmanlamış çaşqın gözlərilə məsum-məsum Səfalı müəllimə baxdı. – O Nuhbalanın o vaxt Heydər aşın bişirdi də, bə bilmədin?

– Yoox!.. – Səfalı müəllim böyük təəccüblə dedi və bu dəfə Əli Ziyanın sifətinə qorxusuz-hürküsüz baxdı: elə bil bircə bu xəbərə görə o, Əli Ziyaya yenə hər şeyi bağışlamağa hazırlaşırdı. – Bəs indi kimdi Nuhbalanın yerində? – Səfalı müəllimin birdən-birə gözləri işıqlanmışdı. Sanki bir zaman rektoru olduğu instituta – bu qədər vaxt keçəndən sonra – onun təzədən quşu qonmuşdu.

– Doğrudan bilmirsən?

– Vallah, xəbərim yoxdu.

– Ə, sən lap yuxudaymışsan ki, ay Səfalı!.. – Əli Ziya oldəqayırma ərk ilə ucadan dedi. – İndi Şahbaladı da orda – bizim Rasimin kiçik əmisi. Özü də havaxdandı gör: az qalır on il ola.

Bu yerdə Səfalı müəllim dərin xəyala getdi. Nuhbaladan sonra o instituta Şahbalanın rektor qoyulmağında elə bir təəccüblü şey yox idi, amma qafiyə prinsipinin, rəhbərlik tərəfindən kadrseçmə məsələlərinə də bu cür məqsədyönlü bir şəkildə tətbiq edilməsi Səfalı müəllimin nəzərində bir qədər təzə məsələyə oxşayırdı: yuxarıda oturan yoldaşlar Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyi ilə, görünür, son zamanlar daha sıx əlaqə yarada bilmişdi.

– O Şahbala qabaqlar harda işləyirdi ki? – Bayaqkı o maraq işığı gözlərindən tamam çəkilib gedəndən sonra Səfalı müəllim könülsüz xəbər aldı.

– Necə yəni harda işləyirdi?! *KEQEBEDƏ* svyaz işlərinə baxırdı da, nə tez yadından çıxdı?.. Sən Şahbalanı lap əla tanıyırsan: bir dəfə bizə, Şamaxı yolunun üstündə, bir yaxşı qonaqlıq da vermişdi – Üzeyirin kababxanasında.

Səfalı müəllim yaddaşını çox eşələdi, amma orda nə Şahbalanın sifətini tapa bildi, nə də Üzeyirin kababxanasını; bu dünyada xəyalına gətirə bildiyi bircə "Şamaxı perevalı" deyilən yer oldu ki, ordan da Səfalı müəllim – maşınla – ömründə bir, ya iki dəfə keçmişdi.

– Yaxşıdı ki! – dedi. – Keqebedəndisə, demək lap düzəlib işlər.

– Olmuya şikayətlisən Keqebedən! Hi! Hi! Hi!.. – Bu gülmək deyildi, vallah, yenə xalis pişik öskürməyiydi.

– Yox, niyə ki...– Səfalı müəllim başını qaldırdı, amma Əli Ziyanın üzünə baxmağa cəsarət eləmədi, çünki o "şeytan" məsələsi yenə reallaşırdı, deyəsən.

– Deyirəm, bəlkə son də Keqebeyə kinayə eləyirsən... Keqebeni elə salmaq çox dəbdədi bu sahat.

Səfalı müəllim dinmədi. Əli Ziya divandan qalxıb, ortalıqdakı stolun həndəvərində yenə cövlan eləməyə başladı və bir xeyli cövlan eləyəndən sonra təzədən divanda əyləşib, heç gözlənilmədən soruşdu:

– Qonşun durur?.. O alagöz erməni qızı?.. Amma, Səfalı, nə cavanlığı vardı o arvadın!..

Əli Ziyanın pis-pis gülməyi yenə əsəblərinə toxunsa da, Səfalı müəllim zarafata zarafatla cavab verməyi lazım bildi:

– Elə indi də pis deyil. – dedi və Polina Viktorovnanın bənövşəyi bığı, nədənsə, Səfalı müəllimin yenə yadına düşdü.

– Bu erməni məsələsindən ağlın nə kəsir, ay Səfalı? – Bunu Səfalı müəllimdən elə bil Əli Ziyanın özü yox, gözlərinin içindən peyda olmuş o qoca şeytan xəbər aldı.

– Ermənin hansı məsələsindən? – *Səfalı müəllim olduqca sərt və* soyuq bir səslə soruşdu və elə bil o Vaskanın səsi də bu dəfə Səfalı müəllimin qulağına haradansa, olduqca soyuq bir yerdən gəldi; Səfalı müəllim üşüdüyünü birdən hiss eləyib, pencəyini əyninə geydi.

– Qarabağ məsələsi də. Dağlıq Qarabağın məsələsi... Yenə əl çəkmir köpəyuşağı. Bütün dünyanı qaldırıblar bizim əleyhimizə.

– Əl çəkmirlər, verin də. Nə var orda – bir ovuc torpaqdı. – Bunu Səfalı müəllim – Əli Ziyanı cırnatmaq üçün – qəsdən belə dedi, çünki

Polina Viktorovnanın bənövşəyi bığı yenə Səfalı müəllimi yaman hövsələdən çıxarmışdı.

Əli Ziya tağı ölmüş toxumluq xiyara oxşayan bürüşmüş, saralmış boynunu xeyli qabağa uzatdı.

– Bu sözündən xoşum gəlmədi, Səfalı! – dedi. – Bilirəm, zarafat eləyirsən. Amma bu zarafatı day heç yerdə eləmə. Elə o Marqaret Tetçer də bu sahat bunu deyir, çünki nənəsi ermənidi. Buşun da bir tərəfi ermənidi. O nadan Saxarov da ki, özün bilirsən, Əlixanyanın qızını alıb. Bu, həmin Əlixanyandı ki, Səfalı, Vrangelin ordusunda komsomola on il divan tutub... Qarabağın bir qarışını da ermənıyə vermək olmaz, çünki Qarabağı versən, Naxçıvanı da istəyəcək, sonra deyəcək, Bakı da mənimdi, özünün də adı Bakı deyil, Bakuravandı. Gəncə Kanxakdı, deyəcək, o da mənimdi. Qazax Qatsaxdı. Nə bilim, Ordubad Urduvardı. Salyanın da ki, heç söhbəti ola bilməz: axırı "yan"nan qurtarır. Onda bəs bizə nə qalır? Kaspi dənizinin dibi qalır... Ermənıyə, Səfalı, heç vaxt üz vermək olmaz. Olduqca nainsaf millətdi bu!

Səfalı müəllim birdən vəcdə gəldi:

– Bəli, biz suveren respublikayıq! – dedi. – Suvenir respublikası deyilik! – Elə də ilhamla dedi ki, elə bil ömrün pioner çağları birdən yadına düşmüşdü. Əli Ziyanın – erməninin nainsaf millət olmağı barədəki – orijinal fikri ilə də, Səfalı müəllim sidqi-ürəkdən razılaşdı, çünki quru tutdan araq çəkən bir qoca Qərçivan ermənisi o nainsaflığı (cavanlıqda) bir dəfə Səfalı müəllimin şəxsən öz başına gətirmişdi: Qərçivanın kolxoz bazarında o erməni Səfalının Buzbulaqdan min müsibətlə o bazara aparıb çıxartdığı yarım kisə əla tut qurusunu cəmi-çümlətanı yeddi kilo çürük kartofa dəyişmişdi və o çağacan söyüş söyməklə bir o qədər də arası olmayan Səfalı, qayıdanbaş – Qərçivandan ta Buzbulağacan – ürəyində yol uzunu o qoca erməninin dədəsinin goru ilə məşğul olmuşdu. *Bununla belə, indi, Səfalı müəllimə qalsa,* bu erməni söhbətini elə burda da yığışdırardı. Amma, sən demə, Əli Ziyanın bu mövzuda deməyə hələ çox sözü varmış.

– Alçaqlar, xəbis köpəyuşağı! Dünyanı qatıb-qarışdırmaq köhnə peşəsidi bunların... O ərazi söhbətini salmaq bu sahat kimə lazımıydı? Yaşayaydız da, kim sizə mane olurdu!.. Tullanıb, meymun kimi düşdülər ortaya, çünki qudurtmuşdu bunları Sovet hökuməti. Elə bilirdilər halvadı Qarabağ, qamarlayıb ötürəcəklər içəri. Bu da bunların qədim

mədəniyyəti... Özlərinin bir qara qəpiklik ağlı yoxdu, bizi də durduğumuz yerdə işə saldılar. Nə evdə oturmaq olur, nə bağda oturmaq olur. Bir dəstə gədə-güdə hər gün camaatı yığıb tökür o Domsovetin qabağına. Bağır ki, bağırasan. Nə ağsaqqal tanıyırlar, nə hökuməti hökumət yerinə qoyurlar. Bir adam da yoxdu ki, çıxıb ağzını yuma bunların. – Əli Ziya dəsmalını çıxarıb bir müddət cani-dildən ağzının köpüyünü təmizləməklə məşğul oldu. – Çox pis işlər ola bilər, Səfalı! Səni bilmirəm, şəxsən mən o Domsovetin qabağından çox narahatam. Qorxuram, Leninin heykəlini uçurdalar – böyük bədbəxtlik ola!

– Leninin heykəli olmayan yerlərdə bəyəm bədbəxtçilikdi? – Səfalı müəllim hirsli-hirsli dedi: görünür, o araqçəkən qoca erməninin çürük kartofu onun gənclik xatirələrini hələ də təhqir eləməkdə idi.

Səfalı müəllimin bu yersiz sualından Əli Ziya əməlli-başlı incidi.

– Mənnən söz güləşdirmə! – dedi. – Sən bilirsən, mən nə deyirəm.

Səfalı müəllim istədi desin ki, ay Əli, vallah-billah, mən bilmirəm, sən nə deyirsən, amma dinmədi, deyəsən qorxdu Əli Ziyadan, ya da təzəcə ağlına gələn fikir Səfalı müəllimin danışmaq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərdi. Onun ağlına yerləşən təzə fikir isə, əlbəttə, bir o qədər də dərin fikir deyildi. Səfalı müəllim birdən-birə belə qərara gəlmişdi ki, adına "Sovet hökuməti" deyilən şey – elə bu Əli Ziyanın özüdür – çayı nəlbəkiyə töküb, eynən Xızır kişi kimi, üfürə-üfürə içəndə nə olar!.. Və bu yerdə əgər o Nuhbala da birdən yadına düşməsəydi, o fikir ağlına gələndən sonra Səfalı müəllim bəlkə lap axıracan ağzına su alıb oturacaqdı. Amma o Nuhbala yenə korladı işləri. Daha doğrusu, o Nuhbalanın – komsomoldan başlanan – tərcümeyi-halına az-çox bələd olmağı birdən-birə Səfalı müəllimi hövsələdən çıxarda bildi və bunun axır nəticəsi o oldu ki, heç bir mətləbə-zada dəxli olmadan (və Əli Ziyanın heç cür gözləmədiyi bir məqamda!) Səfalı müəllim komsomola qarşı kəskin hücuma keçdi:

– Qorbaçovun ağlı olsa, elə birinci o komsomolu ləğv eləyər, – dedi və bunu deyəndə Səfalı müəllim Əli Ziyanın ağzının qırağındakı ağ köpüyə elə zənd ilə baxdı ki, elə bil o köpük bu dünyada adına "komsomol" deyilən şeyin varlığına dəlalət eləyən yeganə əşyayi-dəlil idi. – Əvvəla, nədi axı o komsomol? Həyatda faydalı əməyin heç bir növü ilə məşğul olmaq istəməyən bic-vələdüznaların ümid, pənah yeridi: anasının südündən kəsilən kimi pul, şöhrət, vəzifə, müftə qazanc eşqinə düşən yüz cür lotu-potunun. Bağında bazar, kabinetində

fahişəxana açanların yetmiş yeddi faizi elə o komsomolda yetişir. Əyilməyin, yaltaqlanmağın, ona-buna qulluq göstərməyin, cibə girməyin, satmağın və satılmağın orta təhsilini orda alır o lotular. İndi, baxaq-görək, ordan ali təhsil almağa kimlər gedir, yəni ordan o yana – daha yuxarılara kimlər dırmaşa bilir?.. Əlbəttə, o dərsi yaxşı oxuyanlar, o "orta təhsili" "beş" qiymətlə başa vuranlar – yəni o vələdüznaların da ən vələdüznaları, həmin o... svyaz elmini daha yaxşı öyrənib mənimsəyənlər. – (Deyəsən, Səfalı müəllim, yavaş-yavaş Nuhbaladan Şahbalaya keçirdi). – Bəli, budur sənin komsomolun!.. O Əlixanyan da elə düz eləyib – gedib qoşulub Vrangelin dəstəsinə, lap əla iş görüb, erməni olanda nə olar... Elə o komsomolun şanlı əməllərinin nəticəsidir ki, bu boyda suveren respublikada suvenir qıtlığından xalq az qalır Marksın saqqalının tükün yolsun... Bəli, hörmətli dep...

Səfalı müəllim az qala "hörmətli deputat yoldaşlar!" – deyəcəkdi, çünki bərk qızışmışdı. Hələ Nuhbala bir tərəfə, elə o Şahbalanın özünün də məhz "komsomol kadrosu" olduğunu öz aləmində tam yəqinləşdirəndən sonra institutda rektor işlədiyi illərin niskili Səfalı müəllimin ürəyində birdən-birə yaman qövr eləmişdi; o illəri bir də geri qaytarmaq, o institutda bir də rektor olmaq ümidi ürəkdə təzədən baş qaldırmışdı və elə o ümidin qanadları üstündə də, deyəsən, xəyal Səfalı müəllimi aparıb Ali Sovetin sessiyasına çıxartmışdı... O xəyaldan Səfalı müəllim yaxşı ki, tez ayıldı. Ayılan kimi qarşısındakı divanın üstündə Əli Ziyanın oturduğu yerə baxdı. Ancaq Əli Ziya orda yox idi. Əli Ziya tamam əks tərəfdə – astananın ağzında – pencəyinin yaxasını gen-gen açıb, əlləri ciblərində heykəl kimi dayanmışdı və tağı ölmüş xiyara oxşayan bürüşmüş, saralmış boynunu qabağa uzadıb, deyəsən, Səfalı müəllimə nəsə deməyə hazırlaşırdı.

– Maşallah! Maşallah! – dedi. – Malades, yaman nitq irad elədin, professor! Balam, səndə natiqlik istedadı varmış ki! Biz bunu bəs niyə indiyəcən bilməmişik... Yaxşı döşədin... kolxozun cəmdəyinə. – (Əli Ziya Allah bilir nəyə görə "komsomol" əvəzinə "kolxoz" dedi). – Marksın saqqalını da tamam bihörmət elədin. – Əli Ziya əlini üzünə çəkdi: güya haçansa onun da saqqalı olmuşdu. – İndi gör nə deyirəm sənə. Diqqətli ol, yaxşı eşit: səndən ektremist olmaz, Səfalı, ağlıvı başıva yığ! Kolxoza qarşı... – (yenə kolxoz!) – o cür hücum eləyəndə sən gərək biləsən ki, Qorbaçov da kolxoz şəraitində yetişib, bunu bilmədən komsomolu... – (indi də komsomol) – tənqid eləmək ən azı

siyasi sərsəmlikdir, hələ mən siyasi avantüra demirəm. – Dilini çıxarıb, ağzının köpüyünü yalaya-yalaya Əli Ziya bir müddət fikirləşdi. – Bu cür çirkin, dumanlı fikirlər elə əvvəllər də vardı səndə. "Şanlı zəfərə" yazdığın məqalə yadındamı? O məqalədə sən feodalizmin ən tipik qalığı – uzunqulağı sosializmin böyük nailiyyəti – traktordan üstün tutmağa açıq-aşkar cəhd göstərmişdin!.. Göstərmişdin, bəli, göstərmişdin. Ancaq o vaxt mən bu fikirdəydim ki, səni itirmək lazım deyil, səni tərbiyə eləmək, düz yola qaytarmaq lazımdır. Buna görə də, mən səni amerikan posolluğundan geri qaytardım o vaxt. Heyfim gəldi sənə. İstəmədim ki, gedib kapitalizm rəzalətinin içində çürüyəsən. Mən yenə ümid eləmək istəyirəm ki, sən bu ermənipərəstliyindən... – (indi də ermənipərəstlik! Allah, özün kömək ol!) – gec-tez əl çəkəcəksən. Yenidənqurma tərəfdarlarının sırasında özüvə layiqli yer tutacaqsan. Hələlik xudahafiz! – Əli Ziya əllərini şalvarının ciblərindən çıxarıb, pencəyini düymələdi. – Axşam stalovada, ujin eləyəndə, tərbiyəvi söhbətimizi davam etdirərik.

Əli Ziya o astananın ağzından birdən-birə elə bil qeybə çəkildi. Bir müddət Səfalı müəllim elə o astanayaca məzlum-məzlum baxa-baxa qaldı. Sonra durub balkondan dənizə baxdı. Gün təzəcə çəkilib getmişdi. Hava dumduruydu. Dəniz göyüzünə, göyüzü dənizə bənzəyirdi. Bir sözlə, dünya yerindəydi.

...O axşam Səfalı müəllim yeməkxanaya çörək yeməyə getmədi. Yalnız Əli Ziyanın havası otaqdan nisbətən çəkilib gedəndən sonra o, bir qədər özünə gələ bildi. Ayağa durub, "köhnə dostun" çay içdiyi fincan-nəlbəkini isti suda sabunla üç-dörd dəfə yumaqla ürəyinin qurdunu öldürdü. Ancaq ogünkü şam yeməyindən Səfalı müəllim ona görə vaz keçmədi ki, Əli Ziyanın mübarək üzünü bir də görməkdən qorxurdu. Dəhşət burasındaydı ki, özünün haçansa, haradasa, bir vaxt Amerikanın hansı səfirliyindənsə siyasi sığınacaq istəməyinə Səfalı müəllimin özü də, deyəsən, yavaş-yavaş inanmağa başlayırdı!.. Elə bir əhvalat bəlkə doğrudan da olmuşdu, ancaq Yəməndə yox, haradasa başqa bir vilayətdə. Və yaxud o əhvalat elə oradaca – Səna şəhərindəki o dördmərtəbəli mehmanxanada baş vermişdi – ancaq o mehmanxananın nə içində, nə çölündə – haradasa o dördmərtəbəli binanın, tutalım, beşinci mərtəbəsində! Səfalı müəllim, nəhayət, inanmağa başlayırdı ki, dördmərtəbəli evin beşinci mərtəbəsi də ola bilər və o mərtəbədə nə əhvalat desən baş verə bilər: Amerika səfirliyindən

siyasi sığınacaq istəməkdən tutmuş, ermənipərəstliyəcən... Buna görə də, Səfalı müəllim gedib o yeməkxanada çörək yeməkdənsə, bir yaxşı duş qəbul eləyib, Əli Ziyadan tamam təmizlənmək istəyirdi. Amma, sən demə, o arada isti su vaxt tapıb kəsilibmiş.

Duş qəbul eləməkdən əli üzülən Səfalı müəllim balkonda yerini rahatlayıb – dənizin təmiz havasından bol-bol uda-uda – kəsilmiş o isti suyu Buzbulağın isti xatirələri ilə əvəz eləmək qərarına gəldi. Və əsərimizin baş qəhrəmanı o balkondan birbaş Buzbulağa baxmaqda ikən, biz də fürsətdən istifadə eləyib, öz gülməli hekayətimizin yeni fəsli üçün ad tapdıq, mövzu fikirləşdik.

Deməli –

Dördüncü fəsil

BUZBULAQ, XIZIR KİŞİ, DE QOLL, NİL ARMSTRONQ VƏ SAİR

Bir vaxt Xızır kişini ARAN deyilən yerə yola saldığı həmin o dəmiryol vağzalında Səfalı müəllim qatardan düşəndə günortaya hələ bir-iki saat qalsa da, günün istisi adamı bıçaq kimi kəsirdi.

Təsadüfən rastına çıxan bir cavan oğlanın "Moskviç"ində – beş manata – gedib Buzbulağa çatdı. Buzbulaq, vağzala baxmış, xeyli sərin idi. Ancaq küçə-bacada uşaq-muşaqdan savayı heç kəs gözə dəymirdi. Və elə o uşaqların – arxadan, qabaqdan – səsli-küylü müşayiətilə Səfalı müəllim öz dədə-baba evinin hələ heç astanasna da ayaq basmamış – gedib Xızır kişinin qapısına yetişdi.

Qapı aralı olsa da, onu Səfalı müəllim ədəb xatirinə taqqıldatmağı lazım bildi və nəticədə bir dəstə Buzbulaq uşağının yekdil "urra"sını, alqışını qazandı. Və hələ o uşaqların səsi kəsilməmiş Xızır kişinin həyətdən səsi gəldi:

– Kimsən, a bala? Keç gəl, qapı açıqdı. – Və bu səsi eşidən kimi uşaqlar – sanki öz missiyalarını bitmiş hesab eləyib, – pərən-pərən dağılışıb getdilər.

Həyətdə Tərlan arvad ocağın qırağında əyləşib, bir iri teştin içində günəbaxan tumu qovururdu; Xızır kişi arvadından bir azca aralıda quru odunun üstündə oturmusdu.

– Ə, Tərlan, olmuya bu, bizim Səfalıdı?.. Odu.. Bə belə niyə, bacıoğlu? Adam dayısını belə axtarar? – Xızır kişi bu sözləri elə bir şəkildə dedi ki, elə bil onlar vur-tut bir həftə bundan qabaq, Buzbulağın hansı döngəsindəsə xudahafizləşib, biri-birindən ayrılmışdılar və bu bir həftədə Səfalı müəllim bir azca səhlənkarlıq eləyib, dayısına baş çəkməyi unutmuşdu.

Xızır kişi sirimsəmiş vəl taxtasına oxşayan iri, qupquru əli ilə Səfalı müəllimin xırdaca, pambıq kimi yumşaq əlini sıxdı. Oturduğu yerdəcə bir qədər qurcalanıb, yerini rahatlamaqla – Tərlan arvad da Səfalı müəllimin gəlişinə öz hörmətini, ehtiramını bildirdi.

– Gətir o dabretqanı qoy bacoğlun otursun. – Tərlan arvad Xızır kişiyə dedi. – Yazıqdı, o boyda yol gəlib Bakıdan... Bu sahat dururam salım simavarı. Qurtarıram, az qalıb, heyifdi, ocağın odu sönməsin.
Xızır kişi içəridən kətil gətirənəcən Tərlan arvad ocağın külünü eşələdi və sonra qovurduğu günəbaxan tumunu cani-dildən qarışdıra-qarışdıra elə qədim, elə tanış bir ərklə dilləndi ki, Səfalı müəllimin ürəyi yerindən oynadı: – Bu Qoqan, dədəsiz qalmış, çox zülm eləyir bizə, ay Səfalı!.. Day xirtdəyə yığılmışıq bu gədənin əlinnən!

– Taxsır özündədi bunun! – Xızır kişi kətili gətirə-gətirə uzaqdan-uzağa deyindi. – Uşaq pul istiyir ver də, üç manatın maliyyəti nədi... Yox, gərək hər kəs öz zəhmətiynən pul qazansın – sənin bu daycanın da, bacoğlu, belə mollalıq eləyir. Oturub, iki günnən bir, əl-ayağın yandırır o ocaqda – nə var-nə var o Qoqan, it südü əmmiş aparıb küçədə satacaq o simiçkanı, üç manat pul əyəsi olacaq. Uşaq da uşaq ola ycnə dərd yarıdı. Bəladı, tövqi-lənətdi başdan ayağa. Hələ on beş yaşı yoxdu, bunun indidən papros pulun yetirmək olmur. Gündə iki baçka çəkir köpəyoğlu. Özü də bahalısından.

– Bacarırsan, tərgitdir də. – Tərlan arvad böyük əzab-əziyyətlə yerindən dura-dura dedi. – Day, bala, dayında da o vaxtkı dayılıq qalmayıb. Qocalıb dayın. Haphaplıyıb. Day bunun sözünə-zadına da baxan yoxdu. Mən də ki, neynim axı: görürəm uşaq daraşıb çəkir o zəhrimarı, deyirəm qoy bunun azdan-çoxdan zəhmətin də görsün. Bilsin ki, pulu ağacdan dəmirlər mev yarpağı kimi... Səhər-səhər bir sahat dil tökmüşəm, axırda dinə-imana gəlib. Sarı düyəmiz bildirdən qısınıydı, aparıb Qoturdərədə kələ versin. İndi, bir hovurdan qayıdıb gələn kimi, yapışacaq xirtdəyimnən: "Nənə, pul. Nənə, pul!" O da –

pul. Qoy aparsın satsın, nə istəyirsən getsin alsın. Günəbaxandı da, öz əlimizin məhsuludu, gedib bazardan tutub pul verib almamışıq ki...

Bel-buxunu tamam bükülmüş Tərlan arvad əl-ayağını az qala yerlə sürüyə-sürüyə samovar salmağa gedirdi. Həyətin qabağında köhnə kətilin üstündə oturmuş yorğun-yuxulu Səfalı müəllim elə bil nə Buzbulaqdaydı, nə dayısı Xızır kişinin – o çağacan bəlkə min dəfə yuxuda gördüyü – həyətindəydi; sanki Səfalı müəllim Qatarda hələ də yol gəlirdi, hətta o "qatar" hərdən yavaş-yavaş silkələnirdi də. Və "qatar" hərdən yavaş-yavaş silkələnəndə həyətin lap o başındakı daş hasar, o hasardan bəridəki ağac-budaq, o ağac-budağın yerdəki bozumtul kölgəsi və o kölgədə eşələnən toyuq-cücə də elə bil yavaş-yavaş silkələnirdi. Ancaq o toyuq-cücə Tərlan arvadın haçansa bu həyətdə bəslədiyi rəngbərəng, növbənöv toyuq-cücədən deyildi, hamısı ağ rəngdə, hamısı eyni cinsdən inqubator toyuq-cücəsiydi.

– Eşitdin də: deyir, zəhmətə öyrədirəm uşağı. – Xızır kişi xırıltılı-xışıltılı səslə qocafəndi gülürdü. – Bu cüvəllağının dədəsi guya zəhmətnən bu dünyada çox şey qazanmışdı... Rayonda iyirmi ildən çox milsənerlik eləyib, hökumətin tapançasın gəzdirdi g...tünün üstündə, axırda da elə o tapancaynan vurub meyidin sərdilər yerə. Raykomun lap qabağında, yolun ağzında, gecəynən düz ürəyindən vurmuşdular. Heç o vuranı da tapmadılar. Qocalığında yorğalıq eləyib, əlli səkkiz yaşda bir uşaq əyəsi olmuşdu, o da belə – üç-dörd yaşından yetim olub qaldı... O dədəsi ölmüşün də, bacoğlu, bu arvadı bu arvadı çox cavanıydı özündən. Əvvəlki iki arvadından olmadı uşağı, ona görə getdi bunu aldı. Bu da əri ölənnən heç bir il də keçmədi ki, uşağı gətirib atdı bizim üstümüzə, qoşuldu birinə, heç bilmədik hansı cəhənnəmə çıxdı getdi. İndi, az qalır on il olsun, mənnən daycanın əsir-yesir olmuşuq bu gədənin əlində... Adı da, nə bilim, "importnu" addı – Doquldu, Diquldu-nədi, xırda vaxtından Qoqan demişik, dilimiz öyrəşib... Dədəsi ölmüş şaddığına şitdik elədi o vaxt. Elə bil ad-zad qəhətiydi uşağa qoymağa. Dedim, bala, ad tapmırsan odu ey – baban Həmzənin adın hələ heç kəs qoymuyub uşağına. Qayıdasan ki, sən bilmirsən, dədə. Bu ad yaxşı addı. Firəngistanın padşahının adıdı. Başladı ki, bəs çox böyük padşah olub o padşah. Bu dünyada çox yaxşı işlər görüb. O adı, dedi, qoyaq uşağımıza, o kişinin də dünyada adı qalsın... İndi bilərsən daycanın nə çəkir bu "ağıllı" firəng padşahının əlinnən. Yazığın san-

dığında-zadında da bir şey qoymuyub, hamısını oğurlayıb, aparıb satıb. Dədəsi, goru çatdamış, bilsəydi ki, bu gədə bizim başımıza bu oyunu açacaq, heç bəlkə yaşının o vaxtında "gədəyə" zəhmət verib, arvadnan o işə qol qoymazdı...

– Hələ sənə deməmişəm, Xızır! – Tərlan arvad tüstüsü təzəcə qalxan samovarın yanından bəyan elədi. – Axşam baxmışdım: toyuq damında on bir dənə yumurta vardı. Səhər baxıram: biri də yoxdu. Ya götürüb hikkəsindən – sındırıb çiy-çiy içib hamısın, ya da aparıb satıb bir adama, papros alıb.

...Dc-Qoll... Doqul. Diqul... Qoqan, Qoqan, Qoqan... Ağacların kölgəsi yenə yerin üstündə ara-sıra yırğalanırdı və orada – o kölgəlikdə eşələnən toyuq-cücə də – o kölgə ilə birgə hərdən tərpənirdi, yırğalanırdı. Görəsən, o toyuqlar niyə qaqqıldamırdı, Pərvərdigara! O toyuq-cücədən niyə heç bir səs-səmir gəlmirdi? Axı bir vaxt bircə o qara toyuğun qaqqıltısı bu həyətin cansız daş-torpağını da dindirib, dilləndirərdi. O toyuqların eşələndiyi yerdə, bir-birindən azca aralı bitmiş iki əriyin gömgöy budaqları arasından bir dağın qırmızımtıl təpəsi elə bil qorxa-qorxa hərdən Səfalı müəllimə baxırdı. Bəlkə qorxan dağ deyildi. Bəlkə Səfalı müəllimin özü o dağdan qorxurdu. Qorxurdu ki, o dağ dilə gəlib, ona – heç vaxt eşitmək istəmədiyi – dəhşətli sözlər deyə bilər... Məsələn, deyər ki, nahaq gəlmisən, Səfalı müəllim, sənin axtardığın o Buzbulaq yoxdur buralarda. O Buzbulaq, deyər, yerlidibli yoxdur bu dünyada. Bəsdir özündən dünya uydurduğun.

Dağ deyər ki, o qara toyuq da yalandır, guya onun haçansa bu həyətdə oxuduğu, adını "bərəkət himni" qoyduğun o qaqqıltı da boş xülyadır, əfsanədir – elə himn bu dünyada heç vaxt olmayıb və ola da bilməzdi. Qaldı ki, o qara eşşək – o da, söz yox, o qara toyuğun gic-gic sərsəmləməyidir... Deyər, vallah, nə desən deyər, çünki dağ danışanda pıs olur!..

Səfalı müəllimi deyəsən, hava vurmuşdu, yoxsa bir gecəlik qatar yolunun yorğunluğu insanı bu qədər keyləşdirə bilməzdi. Əgər halı özündə olsaydı, bu həyətlə Yəməndəki o bağlı həyət arasında nəsə bir uyğunluq axtarıb tapmaq Səfalı müəllim üçün bəlkə bir o qədər də çətin olmazdı. Buxarada, çay qırağında, bir vaxt namaz üstə gördüyü (ömründə bir dəfə namaz qılmamış!) o üç yüz otuz üç yaşlı Xızır kişini indiki bu Xızır kişiyə heç olmasa az-maz bənzətməyə də onda Səfalı müəllimin bəlkə zoru çatardı və o qırmızımtıl dağ da yəqin ki, ağzını

Allah yoluna qoyub, o sözləri o cür qırmızı-qırmızı Səfalı müəllimin qabırğasına döşəməzdi.

Yalnız ikinci çaydan sonra Səfalı müəllim güc-bəla dərk eləyə bildi ki, haçansa raykomun qabağında, yolun ağzında, gecəynən tapança ilə vurulan onun yaşıdı, uşaqlıq yoldaşı Səfərdir və bu səhər toyuq damından yumurta çırpışdırıb, indi Qoturdərədə sarı düyəni kəllə cütləşdirməklə məşğul olan Qoqan adlı o mürəkkəb şəxsiyyət isə həmin o ölən Səfərin yetim qalmış övladıdır. Bir azdan (üçüncü çaydan sonra) Səfalı müəllim hətta o dərəcədə ayıldı ki, dayısının Səfərdən danışa-danışa bayaqdan Səfərin adını bir dəfə də çəkməməyində – azı üç yüz otuz üç yaşlı – qoca və qədim bir məna tapdı: demək, Xızır kişi bu saat tamam arxayın idi ki, oğlu Səfər haradasa haqq dünyadadır, özü də bu dünyadakından çox-çox rahat, çox-çox sakit bir güzəran içindədir və onun adını çəkib, ruhunu narahat etmək, hər halda, bir o qədər də kişilikdən deyil...

Hələ dördüncü çayı içməyə başlamamış, Səfalı müəllim bu qərara gəldi ki, o Qoqan bic-vələdüznanın lap yekəsidir. Ancaq o sandıq və yumurta əhvalatlarıyla bu adam Səfalı müəllimə bir o qədər də orijinal şəxsiyyət təsiri bağışlamadı. Daha doğrusu, Buzbulağın əlli illik həyatının on əlamətdar hadisəsi kimi, o Qoqan Səfalı müəllimi bir o qədər də qane eləmədi. Uşağa "importnu" ad qoymaq isə buralarda elə əlli il qabaq da dəb idi: Marks, Engels, Telman, Voroşil, nə bilim, Kolxoz, Oktyabr, Noyabr, Aqreqat, Deleqat, Deputat – hətta, Molotov-Koqanoviç mənasında, Molkoqan adında bir tipin bu kəndin küçələrində bir vaxt aşıq oynamağı da indiyəcən Səfalı müəllimin yadında idi. Ancaq Səfərin öz uşağına Dc Qoll adı qoymağı, nədənsə, Səfalı müəllimə bir az qəribə gəldi. Bir də – o tapança, o milsənerlik. Səfalı müəllim nə qədər çalışdısa, Səfəri milsəner formasında heç cür təsəvvürünə gətirə bilmədi. Və bu vaxt birdən-birə yadına düşən köhnə bir yuxusu Səfalı müəllimi yenə bu dünyanın işlərinə büsbütün mat-məəttəl qoydu. Özü də o yuxunu Səfalı müəllim elə o Yəməndə görmüşdü, ancaq Sənа yox, Hodeyda şəhərində. Əli Ziyanın Polina Viktorovna ilə Qırmızı dənizdə mazaqlaşa-mazaqlaşa çimdiyi o günün gecəsi Hodeyda şəhərinin hamam kimi isti mehmanxana nömrəsində yuxuda Səfalı müəllim bir qəribə kənd həyəti görmüşdü. Yay idi, hava da bərk isti idi və istidən sapsarı saralmış hansı otluqdasa, isti otun üstündə, onlar Səfərlə dava-savasız, dostcasına güləşirdilər. Sonra, necə oldusa, sözləri

çəp gəldi, Səfər əlini harasa uzatdı və bu vaxt Səfərin əlində bir qəribə qara tapança peyda oldu. Və bərkdən gülə-gülə Səfər o tapançanın çaxmağını çəkdi. Güllə Səfalının ürəyinə dəydi. Səfalı müəllim ürəyindən isti qan axdığını hiss elədi, ancaq buna zərrəcən də kədərlənmədi, əksinə sevindi, ürəkdolusu sevindi, çünki onun yıxıldığı yerdəki ölü, sarı otlar birdən-birə tər-təzə sapsarı gül-çiçəyə çevrilmişdi və bu dünyada ömrü boyu bərəkət himni oxuyan o qara toyuq da sapsarı gül-çiçəyin arasında Səfalı müəllimlə yan-yanaşı uzanmışdı. Və indi Səfalı müəllim bu dünyanın işlərinə necə mat-məəttəl qalmayaydı ki, Səfərin milsəner olduğunu, tapança gəzdirdiyini o, heç vaxt, heç kəsdən eşitməmişdi!.. Bəlkə o Səfəri – o raykomun qabağında – Səfalı müəllim Hodeydada o yuxunu görəndə vurmuşdular: həmin gecə, həmin anda, həmin dəqiqədə... Bəlkə Səfalı müəllimi o isti mehmanxana nömrəsində gecənin bir aləmi birdən diksindirib yuxudan oyadan – elə o raykomun qabağında açılan tapançanın səsi idi: fərq bunda olmuşdu ki, o tapançanı Səfər atmamışdı, Səfərə atmışdılar. Fərq bir də bunda olmuşdu ki, o güllə Səfalı müəllimin yox, onun dayısı oğlu, uşaqlıq yoldaşı Səfərin ürəyinə dəymişdi... Səfalı müəllim Tərlan arvadın dördüncü stəkan çayı haçan verəcəyini gözləyə-gözləyə, oturub heyrət içində fikirləşirdi və (yəqin ki, köhnə tənqidçilik azarı tutduğundan) ürəyinin bir yerində ona sevinirdi ki, nə yaxşı bu mövzu indiyənəcən heç bir Azərbaycan sovet yazıçısının ağlına gəlməyib, çünki, Səfalı müəllimin əqidəsinə görə, belə bir mövzu hətta lap hər hansı bir üçüncü dərəcəli Əli Ziyanın da əlinə düşsəydi, bundan iri bir roman yazıb, adını da ya (Bakı tənqidçiləri rahat tərifləsin deyə) lap qısa: "Tapança", ya da (Moskva naşirlərinin gözünə lazımi dozada xəlqilik və millilik külü üfürmək üçün) bir az uzun: "Qara toyuğun qəfil faciəsi" qoyardı...

Ancaq Tərlan arvad o dördüncü stəkan çayı vermədi. (Görünür, on səkkiz yaşda Buzbulaqdan gedib, yetmiş iki yaşda Buzbulağa qayıdanlara üç stəkandan artıq çay düşmürdü). O çayın əvəzinə Tərlan arvad (cənab De Qollun toyuq damına qəsbkarcasına basqın eləməyindən az maraqlı olmayan) bəzi vacib məsələlər barədə məlumat verməyi lazım bildi:

– Dayqızıların da bu kənddən özlərinə ər bəyənmədilər. Qızxanım Çığnagüldədi – Dəlidağdan da lap o tərəfdə. Beş qızı var, üç də oğlu var. Sonbeşiyi Dürdanəni bildir ərə verdi. Nazxanım dayqızının da o

illərdə bir çaxıriçən mal doxturuna qoşulub vurdu getdi Çuxakəndə. O vaxtdan day buralara da heç gəlib-eləmir. Burda qalan bir Bəsxanımdı, onun da o Taryel gədəsi xarab çıxdı, getdi Mosqovada urus qızı aldı. İndi o urus qızından bir qəşəng oğlu da var deyillər. Amma o Taryel köpəyoğlunu adamın heç söyməyə dili də gəlmir ki, söyəsən ürəyin soyuya. Çox möhrüban uşaqdı, Səfalı. Olduqca qohumcanmı baladı. Eşitsə ki, sən burdasan, inan ki, Mosqovdan vurub gələr.

Xızır kişi başını aşağı salıb oturmuşdu. Səfalı müəllimin aralıda, eyvanın direyinə söykəli qoyulmuş çamadanına arabir tərs-tərs baxa-baxa elə bil ürəyində nəyisə cani-dildən götür-qoy eləyirdi.

– Çox qalmağa gəlmisən? – Xızır kişi gözlərini çamadana zilləyib Səfalı müəllimdən xəbər aldı.

– Hə, fikrim var qalım bir az.

– Burda qalacaqsan, yoxsa öz evinizdə?

– Mən bilən öz evimizdə qalsam yaxşı olar.

– Özün bil. Bura da öz evindi, özgə evi deyil. Ancaq o gədə qoymaz səni burda rahat oturasan. Nəyin var, oğurlayıb aparıb satar, ara yerdə xəcalətdə qoyar bizi.

– Hə, elər, elər. O bəzzatdan nə desən çıxar! – Bunu da Tərlan arvad dedi.

Xızır kişi bir müddət də fikrə getdi.

– Qoy görək qızlardan kimi tapırıq – getsin bir az təmizlik eləsin oralarda. Bəsxanımın özü gedəmməz, çünki qarnında qırtjası var, elə iş görmək olmaz ona. Daycanını da görürsən – küçə qapısınacan ayağın zornan sürüyür. Qab-qacaq, çölmək, çaydan-zad da olmalıdı orda – əgər o Qoqan tülüng oğlu tülüng aparıb onu da satmayıbsa... Bu saat daycanın bir dəst yorğan-döşək hazırlayar, Qoqan gələndə aparıb atar ora. Qorxma, burdan da rahatdı ora. Mən özüm də həyət-bacada iş görəndə hərdən qalıram orda. Suyun da həftədə bir, Qoqan gedib suvarır. Bu il orda yaxşı xiyar əkmişəm. Bir-iki arx da lobyadı, kələmdi, qartopudu – hamısından var. Evə də, bacardığımdan baxmışam həmişə. Damı-zadı hələ ki, yaxşıdı, amma tir-pərdi köhnədi, çürüyür yavaş-yavaş...

İNDİ AÇ O ÇƏMƏDANI GÖRƏK QASTUMNAN-ZADDAN DAYAA NƏ GƏTİRMİSƏN?..

Səfalı müəllimin yerində bir ayrı adam olsaydı, Xızır kişinin axırda dediyi o beş-altı kəlmədən bəlkə də bu dərəcədə "mandraj"a düşməzdi.

Vəziyyət bir gör nə yerdəydi ki, Xızır kişinin o sözlərinin müqabilində o anda Səfalı müəllim nəinki iki kəlmə mərifətli söz tapıb deyə bilmədi, hətta onun, üç stəkan çaydan sonra da quruyub qaxa dönmüş dodaqlarının arasından elə biməzmun və bivec bir söz tapılıb çıxdı ki, eşidən olsa, bəlkə Səfalı müəllimi dəli hesab eləyərdi:

– Folkner!.. Folkner!.. Uilyam Folkner!..

Amma Səfalı müəllimin bu sözlərini, deyəsən, özündən savayı heç kəs eşitməmişdi. Buna Səfalı müəllim çox sevindi və elə bu sevincin hesabına da bir qədər özünə gələ bildi.

– Yox, – dedi, – gətirməmişəm. Burdan alaram, nə olar. Buralarda da kostyum olur da yəqin.

– Olur, niyə olmur. Amma neynirəm sənin burdan aldığın qasdumu. Ordan gətirsəydin, o olardı qasdum. Bilinərdi ki, dayını adam yerinə qoymusan. – Xızır kişi kətilin yerini dəyişib, bayaqdan üzbəüz oturduğu çamadana indi arxasını çevirdi. Tərlan arvad aralıda, toyuqların yanındaydı. Amma qulağı, sən demə burdaymış.

– A kişi, sən qasdumu neynirsən? Güvələrin payı azdı-nədi? Taryelin bildir Mosqovadan alıb gətirdiyi qasdum o sandıqda qəttəzə durur hələ.

Bəyəm söhbət qastum söhbətidi? Mən şüyümündən yana deyirəm.

Səfalı müəllim bayaqkı o biməzmun sözü az qala bir də deyəcəkdi, amma demədi. Bu hində, nədənsə, o üstü şəkilli kitab – Bakıdan üzü bəri – Səfalı müəllimin gözünün qabağına gəldi və şəkildəki qaraqaş, qaragöz, qarabığ kişini xəyalında bir də yaxşı-yaxşı canlandırandan sonra Səfalı müəllim ömründə birinci dəfə belə bir (olduqca mübahisəli!) fikirlə razılaşmağa məcbur oldu ki, yəqin o Folknerin özü də bu dünyanın son dərəcə "naxal" adamlarından biriymiş.

Səfalı müəllimin çamadanına öz antaqonist münasibətini heç cür dəyişmək istəməyən Xızır kişi mısmırığını sallayıb oturmuşdu. Tərlan arvad o tərəfdə – ərik ağaclarının dibində, toyuqların yanındaydı. Ancaq Səfalı müəllim o tərəfə baxmaq istəmirdi, çünki o qırmızımtıl dağ da o tərəfdən, o iki ərik ağacının arasından görünürdü və guya o tərəfə baxsaydı, o dağ Səfalı müəllimə yenə nəsə xoşagəlməz bir şey deyə bilərdi.

– Yazıq bacını da, demək orda basdırdın – Bakının kafirlərinin arasında. – Xızır kişi xeyli mısıb oturandan sonra, nəhayət, başını qaldırdı.

– Yox, kafirlərin niyə? Müsəlman qəbiristanlığında basdırmışam. – Səfalı müəllim uşaq kimi sevinə-sevinə dedi.

– Kafir bəyəm tək urusdan, ermənidən olur? Kafirlıq millətə-zada baxmır, bacoğlu, insanın xislətində olur kafirlıq. O bakıdakıların dillərin qanmaq olmur. O tırvızordan biri də bizdədi. Axşamlar baxıram hərdənbir. Qansertdərin-zadın başa düşürəm, ancaq dediklərindən heç bir mətləb qanammıram. O Iranın, Türkiyənin radyoda dediyindən yenə adam azdan-çoxdan bir şey qana bilir... Mən o Qobıçovı da lap yaxşı başa düşürəm, nə olar urusca danışanda.

Xızır kişi axırıncı sözdən sonra yerindən dik ayağa qalxdı, yenə üzünü Səfalı müəllimin çamadanına sarı tutdu. Ancaq bu baxmaq o baxmaqdan deyildi. Xızır kişinin o çamadana budəfəki baxmağı açıq-aşkar o deməkdi ki, söhbət bitdi, çamadanını götürüb gedə bilərsən və istəyir əlli il yox, lap yüz əlli ildən sonra gəlsəydin, mən sənnən bundan artıq danışası deyildim. Onun sorakı sözləri də Səfalı müəllimin o çamadan barədəki müşahidəsinin dürüst olduğunu təsdiq elədi:

– Qoqan gələn kimi gətirəcək yorğan-döşəyi. Eyvanda lastraduşka (raskladuşka!) var. Üstünə keçi dərisi salmışam, yorğun olsan, uzan dincəl. Qoqan bir qab qatıq da gətirər – günorta çörəyinən yeyərsən. Axşam xörəyimiz olsa, sənə də pay göndərəcəyəm...

O çamadanla dayısıgildən öz dədə-baba evinəcən necə gedib çıxmağı Səfalı müəllimin bir o qədər də yaxşı yadında qalmamışdı. Amma halqasına əl boyda dağdağan çubuğu taxılmış o qapını açıb, öz dədə-baba evinin həyətinə girəndə xiyabanda gördüyü yanmış, saralmış ot, innən belə yetmiş iki il də yaşasa, yəqin ki, Səfalı müəllimin heç vaxt yadından çıxmayacaqdı. Axı o ot eynilə həmin ot idi, Pərvərdigara! O yuxuda o Səfərlə Səfalı müəllim niyə məhz bu otun üstündə güləşmişdi... Bir də – o Qoqan – De Qoll... O Qoqan Səfalı müəllimin təsəvvüründə bəlkə o Taryelin özündən də diri qalmışdı, canlı qalmışdı... Səfalı müəllim o həyətə girəndən beş-on dəqiqə keçməmiş qaça-qaça özünü yetirdi. Şala bükülü yorğan-döşəyi eyvanın qabağına tullayıb, özünü xiyarlığa verdi. Qoyun-qoltuğunu xiyarla doldurub, xiyarın bir yekəsini də əlində gəvələyə-gəvələyə Səfalı müəllimə yaxınlaşdı.

– Dayı nə olar, on manat ver də... Gedib dükandan babama piçenni alacağam. – Elə də ərklə dedi ki, elə bil zalımın balası gözünü açandan Səfalı müəllimi bu həyətdə görmüşdü. Pulu qoparandan sonra da bicliyindən-kələyindən qalmadı: – Qorxma, dayı borcunnan çıxacağam – dağa getsəm, sənə kəklik yumurtası gətirəcəyəm.

Buzbulağa gəldiyi günün elə birinci gecəsi Səfalı müəllim anası Sərən arvadı yuxuda gördü. Özü də Buzbulaqda yox, Buzovnada. Məsələ beləydi ki, instituta girəndən sonra Səfalı müəllim, hələ sentyabr ayından, Bakıda özünə bir münasib iş axtarmağa başlamışdı və o işi tələbə yoldaşlarından birinin köməyilə Buzovna stansiyasında elektrik qatarlarına bilet satan kassada tapmışdı. Axşam saat 5-dən gecə saat 12-yəcən kassada oturub, həm biletini satırdı, həm də rahatca dərslərini hazırlayırdı. Hətta kefinə düşəndə, hərdən yarım saatlığa, bir saatlığa kassanı bağlayıb, plyaj yolunun ağzındakı restoranın bufetində işləyən Sima ilə mırt vurmağa da gedirdi. Qızın əsl adı Səmayə idi, ancaq özü öz adını Sima qoymuşdu, elə o ad Səmayəyə yaraşırdı da. Səfalı müəllimin Səmayədən yaman xoşu gəlirdi. Elə qızın da, deyəsən, Səfalı müəllimə meyli vardı. Bir dəfə sözləşdilər ki, şəhərdə Sabunçu vağzalının qabağında görüşsünlər; əvvəla, ora xatircəmlik idi – şəhərdə onları kim tanıyırdı. İkincisi də, Sima şəhərdə yaşayırdı, hər gün elektriçka ilə Buzovnaya gedib-gəlirdi... Ancaq Sima o görüşə gəlmədi. Simanı o vağzalın qabağında düz üç saat gözləyəndən sonra Səfalı müəllim elektriçkaya minib, suyu süzülə-süzülə Buzovnaya qayıtdı. Bununla da məsələ qurtardı. Düzdür, lap evlənəndən sonra da o Simanı görəndə həmişə Səfalı müəllimin ürəyi əsirdi, amma yəqin ki, belə olmağı yaxşıydı: bufet, restoran adamından Səfalı müəllimə arvad çıxmazdı.

O kassada işə düzələndən sonra gecələr Səfalı müəllim elə o kassadaca gündüz növbəsində işləyən buzovnalı Əzizağa kişinin evində qalırdı. Maaşı pis deyildi – o vaxtın pulu ilə ayda nağd min yüz manat pul alırdı. Bundan savayı, o kassadan da Səfalı müəllimin əlinə, beşdən-üçdən, hər gün əlavə pul gəlirdi. Və Səfalı müəllim hər şeyi ölçüb-biçib axırda belə qərar qəbul elədi ki, Sərən arvadın Buzbulaqda qalmağına daha heç bir ehtiyac yoxdur, onun – öz oğlu dura-dura – gedib qardaş qoltuğuna sığınmağı heç insafdan da deyil. Üstəlik, Əzizağa kişi də bu işi yüz faiz bəyənirdi, hətta Səfalı müəllimin tək qaldığı balaca otağı, anası gələndən sonra, daha böyük bir otaqla dəyişməyə hazır idi. Bir sözlə, instituta girdiyi həmin o birinci il, hələ heç qış da düşməmiş, Səfalı müəllim gedib Sərən arvadı Buzbulaqdan gətirdi. Sərən arvad, lap az vaxtda Əzizağa kişinin özü ilə də, arvadı Mələkxanım, qızları Heyransa və Zərnigarla da dil tapdı, qaynayıb-qarışdı. Və bundan bir müddət keçəndən sonra Buzovnanın yarısı Sərən arvadın birçəyinə and içməyə başladı.

Ancaq məsələnin belə bir pürsüklü tərəfi də vardı: Əzizağa kişi Zərnigardan qabaq böyük qızı Heyransanı ərə vermək istəyirdi. Xasiyyətdə, sir-sifətdə Heyransa bəlkə Zərnigarın özündən də üstün idi, qəşəng idi, amma heyif ki, şikəst idi. Qolunun biri o birindən xeyli balacaydı. Daha doğrusu, Heyransanın bir əli elə bil biləkdə yox, dirsəkdə bitmişdi.

Zərnigarla evlənmək məsələsini öz aləmində çoxdan həll eləyib qurtarmış olsa da, Əzizağanın, Mələkxanımın xatirinə, bir də o şikəst Heyransanın üroyini sındırmamaq üçün, Səfalı müəllimə qalsa, bəlkə bu variantla da razılaşardı. Amma Sərən arvad bərk dayandı: "O Heyransa da, – dedi, – özü kimi şikostdən-zaddan birin tapıb gedər. Qız alırıq, bütövünü alaq da, neynirik qol yarım qızı... Hələ şikəstliyi bir yana, əmcəyinin altında kəklik yumurtası boyda yekə bir ziyili də var: qara, tüklü, nataraz bir şeydi – hamamda öz gözümnən görmüşəm.

Və Səfalı müəllimin bu gecə Buzbulaqda gördüyü yuxunun, Qoqanın dediyi, həmin o "kəklik yumurtası" əhvalatıyla – lap uzaqdan-uzağa olsa da – elə bil nəsə bir əlaqəsi vardı. Daha doğrusu, Heyransa əhvalatıyla, çünki Səfalı müəllimin yuxuda gördüyü buydu ki, Əzizağa kişiylə Mələkxanım sözü bir yerə qoyub, toy gecəsi Zərnigarın yerinə, Heyransanı gətirib bəylə gəlinin otağına salmışdılar. Bir qolunu çarğatının altında bərk-bərk gizlədə-gizlədə Heyransa otağın ortasında dayanıb, məzlum-məzlum Səfalı müəllimə baxırdı və Səfalı müəllim bilmirdi ki, neynəsin: durub bu saat bəy otağından çıxıb getsin, qalıb səhərin açılmağını gözləsin, yoxsa Zərnigarın yerinə Heyransanı arvadlığa götürüb, birdəfəlik öz taleyi ilə razılaşsın... Və belə bir çıxılmaz vəziyyətdə Sərən arvad Səfalı müəllimin dadına çatdı: əvvəl, Zərnigarı itələyə-itələyə içəri saldı, sonra Heyransanın qolundan yapışıb, eşiyə çıxartdı; Xızır kişinin səsinə oxşayan qart səslə: "Mən o Qorbıçovu lap yaxşı başa düşürəm, – dedi. – Ancaq bu kafir müsəlmanın heç bir işindən baş açammıram..." Və bərkdən qapını çırpıb getdi.

Səfalı müəllim diksinib, yuxudan ayıldı. Gördü ki, hər yan süd kimi ay işığıdır. Gördü ki, Qoqanın gətirdiyi kiloluq qatıq bankası döşəmənin bir yerində böyrü üstə yıxılıb və açıq pəncərənin qabağında – o bankanın yerində bir qara pişik oturub, öz əməlinə görə böyük xəcalət hissi keçirir.

Ayılandan sonra Səfalı müəllim səhərəcən yata bilmədi. Bir tərəfdən – dünyanı ağzına götürmüş ağappaq ay işığı, bir tərəfdən də – bu

dünyada heç kəsə bənzəməyən Sərən arvadın parlaq siması, surəti. Sərən arvadın heç vaxt yaddan çıxmayası sözü də, əməli də çox idi. Ancaq onun bir əməli də çox idi. Ancaq onun bir əməli lap tarixə yazılmalı şey idi: Şüvəlanda, Ətağanın qəbrinin qabağında atəşin nitq irad eləməyi... Söhbət köhnənin söhbətiydi. Səfalı müəllimin Bakıda hökumətdən ev alıb, Büzovnadan ailəlikcə şəhərə köçdüyü vaxtdan beş-altı il keçmişdi, ya keçməmişdi. Rena da hələ uşaq idi, məktəbdə oxuyurdu. Bazar günlərinin birində yığışıb hamılıqla Buzovnaya Əzizağa kişiyə qonaq getmişdilər. Qayıdan baş hardansa Zərnigarın ağlına yerləşdi ki, oralarda bir doyunca gəzib-dolanıb sonra şəhərə dönsünlər. Dənizin qırağıyla gəzə-gəzə axırda gedib Şüvəlanda Ətağanın qəbrinin üstünə çıxdılar. Qəbrin başına xeyli arvad toplaşmışdı. Gəlib-gedənə Ətağanın başdaşını öpdürüb, özlərinə nəzir yığırdılar. İş elə gətirmişdi ki, o başdaşını Rena da öpməli idi. Ancaq hələ qız təzəcə əyilib, ağzını o daşa vurmaq istəyirdi ki, Sərən arvad əlini daşın üstünə qoydu və Rena daşın əvəzinə nənəsinin əlini öpəsi oldu. Və o arvadlara da elə bil bu lazım idi. Hamısı ağız-ağıza verib, Sərən arvadı dinsizlikdə, babılıqda ittiham eləməyə başladılar. Və gözünə döndüyüm Sərən arvad birdən-birə coşdu, nə coşdu: "Matuşqalar! Donuz əti yeyənlər! Siz nə qanırsız imam nədi, peyğəmdər nədi. Yığışıb burda molla bazarı açmısız – heç arvaddan da molla olar?.. Peyğəmbər sümüksüz balığı haram buyurub, amma siz yeyirsiz, tıxırsız onu. Hələ üstündən utanmaz-utanmaz barmağınızı da yalayırsız. Mənim uşağım niyə öpməlidi o daşı – ona gündə yüz adamın ağzı dəyir. İstəyirsiz uşaq öpsün onu, sonra gedib sarılıq azarı tutub yorğan-döşəyə düşsün?.. Bəs bunun dərsin kim oxuyacaq? O gün həndəsədən "üç" veriblər, oturub ağlayıb səhərəcən. Siz heç bilirsiz – həndəsə nədi?.. Qəzet-kitab oxumursuz, barı o radyoya qulaq asın. O radyoda heç bir dəfə deyən olub ki, gedin qəbiristanlığın daşların öpün, sonra da qarnağrısına düşüb iyləndirin şəhərin havasın? Harda deyiblər belə şeyi?.. Özünüzün bir cüllüt ağlıca ağlız yoxdu, di gəl ki, dərs vermək istəyirsiz ağıllılara. Tfu, molla tör-tökküntüsü!.. Bunnarın vid-fasonuna bax: siz heç adama da oxşamırsız, ay yazıqlar, çaqqala, safsara oxşuyursuz!.." – Bir sözlə, Sərən arvad o arvadlara elə bir "həndəsə" dərsi verdi ki, yazıqların düz on dəqiqə gözü bərələ qaldı.

Sərən arvadın dünyada iki şeydən xoşu gəlmirdi: bir molladan, bir də Sovet hökumətindən. Elə öləndə də sözünün üstündə bərk durdu: –

Yasıma molla-zad gətirmiyəsən. – dedi. – Ölümü də aparıb Buzovnada Əzizağaynan Mələkxanımın yanında basdırarsan. Yaxşı camahatdı buzovnalılar, əsl insan elə onnardı. *NÖŞÜN Kİ*... (ömründə, Buzbulaq ləhcəsindən savayı heç bir danışığı adam danışığı saymayan Sərən arvad buzovnalıların hər kəlməbaşı işlətdiyi o "nöşün ki"ni söz yox, özünün Buzovna camaatına olan dərin hörmət və ehtiramına "əşyayi-dəlil" olaraq – ölüm ayağında – dilinə (gətirmişdi).– Nöşün ki, onlar (yəni buzovnalılar) bu hökumətin qayda-qanununa tabi olmur...

Buzbulaqda olduğu o ayyarımda Səfalı müəllim çox yuxular görüb, bu dünyanın çox işlərini ürəyində dönə-dönə götür-qoy eləmişdi; sanki hələ heç başlamamış qurtarmaqda olan yetmiş iki illik bir ömrün acısından da, şirinindən də – həmin o ayyarım vaxtın payına düşəcək qədərində – bol-bol dadmışdı. Və axırda belə bir qərara gəlmişdi ki, uşaqlığı və cavanlığın ilk dövrünü nəzərə almasan, ötüb keçən ömürdən insanın yadında demək olar ki, heç nə qalmır. Qalanda da, elə şey qalır ki, onun bir rişəsi – tilişkəsi haradasa yenə uşaqlığın üstünə gedib çıxır. Məsələn, amerikalı professor Nil Armstronqun Aya uçmağı. Bu hadisə Səfalı müəllimin yetmiş iki illik həyatında ona görə əlamətdar hadisələrdən biriydi ki, o Ayın barəsində Sərən arvad bir vaxt Səfalı müəllimə dünyanın ən gözəl nağıllarını danışmışdı. Səfalının – bəlkə lap ana südü əmdiyi vaxtlardan – Sərən arvadın dilindən eşitdiyi o nağıllarda Ay bir gözəl-göyçək oğlan, Günəş mələk kimi bir qız idi və yer üzündə – otdan, yoncadan tutmuş, uca çinar ağaclarınacan – nə varsa, hamısı o iki aşiq və məşuqun sevgisindən yaranmışdı. Sapsarı günəbaxan onların ilk övladıydı – ona görə həmişə göyə baxırdı. Qıpqırmızı dağ laləsi də göydəki o sevgidən doğulmuşdu və o qıpqırmızı dağ laləsi ona görə həmişə gecə yumulub, səhər açılırdı ki, onun Günəş anası ona yalnız səhərlər döşündən süd verirdi... Sonra Səfalı süddən kəsilmişdi. Böyüyüb məktəbə getmişdi və söz yox, bilmişdi ki, Ay oğlan deyil. Ancaq onun bir vaxt ana südü ilə bir yerdə əmdiyi o nağılların havası, rəngi, işığı bu dünyadan necə çəkilib gedə bilərdi, hara çəkilib gedə bilərdi?.. Və Səfalının – o sapsarı günəbaxanla, o qıpqırmızı dağ laləsilə eyni vaxtda bu dunyanın havasından, rənginden, işığından süd əmən əfsanəli-nağıllı xəyalı sonralar o Ay-Oğlanı bir laləli-günəbaxanlı Ay-Dünyaya çevirmişdi. Və beləcə illər uzunu dünyanın ən duru çayları Ayın səthindən axmışdı, otun ən yaşılı, ağacın ən ucası orda bitmişdi, insanın ən yaxşısı o yaşıl çəmənlərdə, o uca

ağacların altında gəzib dolanmışdı; Ayın masmavi sularında bir vaxtı Səfalı müəllimin gəmiləri üzmüşdü.

Və həmin o "Apollon-11" kosmik gəmisinin aya uçduğu günü yada salanda indi Səfalı müəllimin hər şeydən çox özünə acığı tuturdu, çünki o gün, yəni 21 iyul 1969-cu il tarixdə o zaman Baksovet tərəfdə yaşayan Səfalı müəllim evdən çıxıb, o Qoburnat bağı ilə üzüaşağı dəniz sahilinə – gəzməyə üz qoymasaydı, bəlkə o dəhşəti də heç vaxt öz gözüylə görməyəcəkdi və əgər onu öz gözüylə görməsəydi, bəlkə o sarsıntı da Səfalı müəllimin ömrünün, necə deyərlər, qıraq-bucağından sakitcə sürüşüb xata-bəlasız ötüb keçəcəkdi. Əlbəttə, bir şeyin barəsində min dəfə, milyon dəfə oxumaq, ya eşitmək onu bircə dəfə gözlə görməyin yerini verməz. Və o gün o Qoburnat bağında, İçərişəhərin qala divarının dibindəki çayxananın iri ekranlı, rəngli televizorunda Ayda qapqara tozdan savayı heç nə olmadığını Səfalı müəllim öz gözlərilə görmüşdü. Nil Armstronq skafandrda, o tozun-torpağın içində eşələnirdi. "Apollon-11" yuxarıda, onun başının üstündə vertolyot kimi firlanırdı. Səfalı müəllim o qara toza baxırdı və anası Sərən arvadın, Buzbulaqda, odun sobasının "durbalarından" hər yaz çırpıb tökdüyü qapqara qurum Səfalı müəllimin gözünün qabağına gəlirdi: Elə bil lap Nuh əyyamından bəri buzbulaqlıların qış uzunu yandırdıqları bütün sobaların qurumunu aparıb, hər yaz Ayın üstünə boşaltmışdılar...

O gündən etibarən, dünya Səfalı müəllimin nəzərində qabaqkı sirrini-səhrini yavaş-yavaş itirməyə başlamışdı. Bu dünya yaman yoxsullaşmışdı, yazıqlaşmışdı, üstəlik, o dünyaya olan ümidin də elə bil rəngi solmuşdu, işığı yoxa çıxmışdı. Gecələr Azərbaycan filologiyasının yolunda göz yağı əridib, gündüzlər gedib institutda rektorluq eləmək də bu hadisədən sonra Səfalı müəllimin nəzərində mənasız bir şeyə çevrilmişdi. Bundan sonra Səfalı müəllimdə nəinki səmanın sonsuz zənginliyinə və qalaktikanın səhrli gözəlliyinə, hətta yalan olmasa deyərdim ki, Sərən arvadın müdrikliyinə və zərnigarın yaxşı ana olmağına da əvvəlki inam qalmamışdı... Sonra: Yəməndəki o əhvalat, Nuhbala, Rənanın Leninqradda o gürcü familiyalı qoca yəhudiyə ərə getməyi... Bütün bunlar, Səfalı müəllimin təsəvvüründə, eyni bir zəncirin müxtəlif halqalarıydı və o zəncirin bir ucu birbaş gedib düz o 21 iyul gününə birləşirdi. Hər dəfə göyə baxıb Ayı görəndə – o qara tozdan, qara qurumdan savayı – Səfalı müəllim Əli Ziyanın gözündəki o şeytanı, o şeytana papış tikən Nuhbalanı və gözünün ağı-qarası

yeganə övladı Rənanı yada salmağa çoxdan vərdiş eləmişdi. Buzbulaqda isə elə ki Ay çıxdı, onu görmək üçün göyə baxmağa ehtiyac yox idi. Orada, evdə-eşikdə, hər yerdə Ay özü adamı axtarıb-tapırdı. Ağacı, dağı-daşı göydən yerə, yerdən göyə sözə-söhbətə çağırırdı. Ay işığının lap coşub-daşdığı gecələrdə hətta quşlar da yuvalarında rahat yata bilmirdi. Elə öz həyətindəki ceviz ağacının baş budağında yuvası olan qoca qarğanın ah-naləsi belə vaxtlarda, neçə dəfə Səfalı müəllimi diksindirib, gecənin şirin yuxusundan ayıltmışdı...

Amma, bir tərəfdən baxanda, o Buzbulaqda Səfalı müəllim çox rahat idi. Onun bu kənddəki rahatlığını beş-on gün həmin o Taryel pozmuşdu. Bir dəfə Xızır kişi gecə "tırvızorda" SSRİ xalq deputatı şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin islam fundamentalizmi barədə imperialist dairələrin uydurduğu şayiələrin ifşasına həsr olunmuş çıxışına qulaq asıb, sübh tezdən – hələ heç xoruzlar banlamamış – Səfalı müəllimin başının üstünü kəsdirib, respublika hökumətinin acınacaqlı vəziyyəti barədə söylədiyi atəşin nitq ilə onu, yəni Səfalı müəllimi bir qədər narahat eləmişdi. Bir də, yeni-yeni iqtisadi tələblər irəli sürməklə, Səfalı müəllimi rəhmsizcəsinə tam müflisləşdirmək məqsədi güdən o bic-vələdüzna Qoqan hərdən tətil elan edib, həyəti suvarmağa gəlməyəndə və Səfalı müəllimin özü, beli çiyninə qoyub, o suyu həyətə bağlamağa gedəndə, küçədə, kəndin arvadları arabir Səfalı müəllimə divan tutmuşdu: "O belin sapından elə niyə yapışmısan, Səfalı müəllim, deyirsən birdən əlivi dişləyər?" "O panamanı niyə başından çıxartmırsan, olmuya qorxursan gün düşər üzüvə?" "Şalvarını yaxşı düymələ, Səfalı müəllim, bülbülü qəfəsdən uçurdarsan..." – Belə vaxtlarda o arvadlar Səfalı müəllimdən nəinki əlli il Bakıda yaşamağının və institutlda on il rektor, iyirmi il professor olmağının, hətta məşhur ədib və böyük ictimai xadim Əli Ziya ilə haçansa dost olmağının, onunla bir təyyarədə uçub, bir mehmanxanada qalmağının, onunla bir təyyarədə uçub, bir mehmanxanada qalmağının, artıqlamasıyla, açığını çıxardılar. Ancaq belə şey həftədə-on beşdə bir dəfə olurdu: o su – dədə-baba qanunu ilə o həyətin payına düşəndə. Qalan vaxtlar Səfalı müəllimə heç kəs dəyib-toxunmurdu; gündüz həyətdə dümələnib, qəzetdən-kitabdan oxuyub, vaxtını keçirirdi. Gecələr eyvanda oturub, Aya-ulduza tamaşa eləyirdi. Ürəyi bərk darıxanda isə Səfalı müəllim həmin o amerikalı professor Nil Armstronqla şirin söhbətə girişirdi.

– Axşamınız xeyir, cənab professor!

– Axşamınız xeyir! Buyurun, professor, eşidirəm. – (Səfalı müəllimin də professor olduğunu Nil Armstronq bilirdi).

– Səhhətiniz necədi, Nil? Siz Aydan qayıdandan sonra Amerikada vəziyyət necədi?

– Normal! Normal! – yenə Nil Armstronq yumşaq kresloda oturmuşdu, ayaqlarının hər ikisini qaldırıb stolun üstünə qoymuşdu və o Nil Armstronqun qabağında yenə viski şüşəsi vardı.

– Nil! Cənab Nil! Hörmətli Nil! Axı mən o Ayın o gündə olmağına hələ də inanammıram!

– İnanın, inanın, yoldaş Səfalı! Ayda həyat yoxdur. Ayda toz-torpaqdan savayı heç nə yoxdur!

– Yəni heç bir ot-zad da yoxdur: yoncadan, yarpızdan, bənövşədən?

– Yoxdur, professor, heç qıyağotu da yoxdur.

– Bəs deyirlər orda dağlar var?

– Var. Dağ çoxdur. Ayın səthi əsasən dağlardan ibarətdir.

– O qədər dağ ola, üstündə bir dənə də lalə bitməyə – belə şey heç mümkündürmü, Nil?

Nil Armstronq viski qədəhini dodağına toxundurub, yerə qoydu.

– Olur, – dedi. – Belə də olur. Siz bir vaxt dördmərtəbəli mehmanxana binasının beşinci mərtəbəsinin olmağına da şübhə eləyirdiniz. Sonra gördünüzmü, varmış o mərtəbə?!

– Gördüm... – Səfalı müəllim az qala ağlaya-ağlaya dedi. – Yaman gördüm, Nil. Elə şeyi bir də görməyi Allah heç düşmənimə də göstərməsin.

Səfalı müəllimin ah-zarından Nil Armstronqun xoşu gəlmədi.

– Mən burda bədbinliyə qapılmağa heç bir əsas görmürəm, yoldaş Səfalı, – dedi. – Həyatda hər şeyi görmək lazımdır. Cənabınıza ərz olsun ki, mən özüm Nyu-Yorkda Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin yerləşdiyi yüz on mərtəbəli binanın yüz on birinci mərtəbəsində olmuşam, hətta orda bir neçə dəfə cənab Rokfellərlə bilyard da oynamışam.

– Olar, olar. – Səfalı müəllim səsi titrəyə-titrəyə dedi. – Ayda gəzib-dolanan bir adam üçün yüz on birinci mərtəbədə bilyard oynamaq nə çətin işdi ki... Ordan, Nil, Yer necə görünür?

– Hardan? Yüz on birinci mərtəbədən?

– Yox, Aydan, Ay planetindən.

– Bağışlayın. – Ayaqları yenə stolun üstündə olsa da, cənab Nil əsl professor nəzakətilə dilləndi. – Aydan yerə baxmağa bir o qədər də imkan olmadı. Vaxt dar idi. Ancaq Aya səfərimdən üç il əvvəl "Cemini-8" adlı dranduletdə Yerətrafı orbitdə başmaq seyri elədiyim vaxt ordan yerə çox baxmışam. Xüsusən sizin ölkə o vaxt kosmosdan çox gözəl görünürdü.

– Havaxt? 66-da?! – Səfalı müəllim hədsiz maraq içində xəbər aldı, çünki onun Yəmən səfəri də, deyəsən, o dövrə təsadüf eləyirdi. – Görəsən, bizim ölkə ordan – o kosmosdan indi baxsan necə görünər?

– Pis! Çox pis! – Əhvalı birdən pozulmuş Nil ayağının birini stolun üstündən götürüb yerə qoydu və eyni vaxtda həm fars, həm ingilis, həm rus dilində ucadan əlavə elədi: – Bəd! Bəd! Plaxoy! Otşen plaxoy!

– Niyə, Nil? Bu ölkə niyə birdən-birə bu günə düşdü? Siz bilərsiz, siz belə şeyləri yaxşı bilərsiz, çünki necə olsa, başqa planetdə olmusuz.

– Bunu bilmək üçün, professor, başqa planetdə olmağa ehtiyac yoxdur! – Bu dəfə Nil çox sərt cavab verdi, üstəlik, bayaq yerə qoduğu qıçını qaldırıb təzədən stolun üstünə aşırdı: kapitalist damarı tutanda o, həmişə belə eləyirdi. – Sizin ölkədə hakimiyyət başına yeni tipli rəhbər gəlib və bu rəhbər əvvəlki rəhbərlərdən çox-çox uzaqgörən olduğu üçün ölkədə belə bir vəziyyətin yaranmağı tamamilə təbiidir.

Səfalı müəllim küsülü uşaq kimi doluxsunub, pərt halda başını aşağı saldı, çünki yeni rəhbərliyin məhz uzaqgörənliyi barədə dünya ictimaiyyətinin yekdil rəyi Səfalı müəllimin heç ürəyindən deyildi.

– Uzaqgörənlik, demək, buymuş: yüzminlərlə günahsız insanın göz yaşı – ağsaqqal kişilərin, ağbirçək arvadların, körpə balaların ahnaləsi! Talanlar, yanğınlar, qətllər – iyirminci yüzilliyin axırında tonqallı, qanlı-qırğınlı orta əsr inkivizisiyası!..Yox, Nil, bu məsələdə mən sizinlə heç cür razılaşa bilməyəcəyəm. Vur-tut beşcə ilin içində ölkədə hər şeyin qiymətini azı on dəfə qaldırıb, təkcə insanın dəyərini bu qədər ucuzlaşdıran o yeni tipli siyasətin uzaqgörənliyinə inanmağa şəxsən mənim halım yoxdur, Nil!.. Bu cür komsomol uzaqgörənliyini biz elə əvvəllər də çox görmüşük.

Astronavt çaşmışdı. Səfalı müəllimin bu atəşin, alovlu sözlərini eşidəndən sonra, deyəsən, Nil uzaqgörənlik və humanizm barədə əvvəlki dünyagörüşünü dəyişməyə hazırlaşırdı. Xeyli fikirləşəndən sonra:

– Mən sizinlə tam şərikəm, – dedi. – Sizin indiki rəhbərliyin uzaqgörənliyinin bir tərəfi, söz yox, pioner-komsomol hərəkatına bağlıdır.

Buna görə də, Amerikadakı mühacirlərin böyük əksəriyyəti onun reformalarına hələ də ciddi şübhə ilə yanaşır. Hətta, o saqqallı Soljenitsının özü də. Rusiyanın işıqlı gələcəyinə ümid bəsləyən ən ağıllı adamların doxsan faizi bu saat dərin depressiya içindədir. Marqaret Tetçerin kosmetik proqnozlarına çox da əhəmiyyət verməyin.

Səfalı müəllim əməlli-başlı sevindi, çünki məşhur astronavtın komsomol barədə dedikləri onun da yüz faiz ürəyindən idi.

– Düz buyursunuz. Mən o Nuhb... komsomolu lap yaxşı tanıyıram. Bunların bircə məqsədi var, Nil: adamın dünən kim olmağı bu gün yadından çıxsın. Adı, familiyası, dədəsinin adı, hətta hansı azuqəylə qidalanmağı da. Məsələn, bax elə o Brejnevin vaxtında donmuş əti dükandan alan yox idi. Mal əti – iki manata, qoyun əti – bir manat doxsan qəpiyə. Indi kimin yadındadı ki, bizim Sovet dükanında da bir vaxt belə-belə maraqlı işlər olub. Bəlkə beş-on veteranın yadında qalmış olar. İndi, bu yeni tipli rəhbərin iş başına gəlməyinin hələ heç beş ili tamam olmayıb, məsələn, sosiskanın nə rəngdə olmağı yavaş-yavaş camaatın yadından çıxır. Bu gün-sabah, çox mümkündü ki, məsələn, pendirin, balığın, çiyələk mürəbbəsinin və badımcan kürüsünün rəngi də xalqın yaddaşından tamamilə silinib getsin... Bir zamanlar bizim ölkədə adamlar bir-birinə salam verəndə heç vaxt qabaqcadan millətini soruşmazdı, inanırsınızmı, Nil? Indi kimin yadındadı bu? Əlbəttə, yenə bəlkə beş-on nəfər veteranın yadındadır. Mən, inanıram, Nil. Inanıram ki, bu ölkə həmişə belə qalmayacaq. Vaxt gələcək, o dükanlarda yenə sosiska, pendir, çiyələk mürəbbəsi və badımcan kürüsü satacaqlar. Insan insana salam verəndə qabaqcadan millətini soruşmayacaq: eynən durğunluq dövründə olduğu kimi!.. Ancaq o sosiskanı və salamı kimin ayağına yazacaqlar, hansı müdrik və uzaqgörən siyasətin parlaq qələbəsi sayacaqlar? Əlbəttə, Qorbaçovun və Perestroykanın. Evi yanan, özü yanan, dədəsinin goru yanan, körpəcə balası gözünün qabağında doğram-doğram doğranan, vətənindən, yurdundan-yuvasından həmişəlik didərgin düşən o yüz minləri heç kəs heç kəsdən soruşmayacaq, Nil!.. Budur, Nil, yaddaş oyunu! Indi, bildinizmi, komsomol uzaqgörənliyi nə deməkdir?

– Oruell! Corc Oruell! – Yumşaq kreslodan ayağa qalxıb, birdənbirə belə haray-həşir salmaqda, deyəsən amerikalı professor Səfalı müəllimin ikinci monoloqundan da çox razı qalmışdı. – Lenin! Nep!.. Mədəni inqilab! Kolxoz! Sosiska! Nuhbala! Sumqayıt!.. – Nil

Armstronq viski qoymadı, viskini son damcıyacan içib, ivansayağı əlinin dalı ilə ağzını sildi. Sonra yerinə əyləşib, üz-gözünü elə mənalı-mənalı turşutdu ki, elə bil indicə, Sinsinnatti universitetindəki mindən çox tələbənin, hamısına bir yerdə, mühazirə oxuyacaqdı.

Ancaq Səfalı müəllim öz həmkarına o mühazirəni oxumağa imkan vermədi.

– Cənab Nil! Hörmətli professor! – dedi. – Sizdən acizanə surətdə xahiş edirəm: o Sumqayıt sözünü bir də heç yerdə deməyin. Sosiskanı deyin, Nuhbalanı deyin, ancaq o sözü, nə olar, bir də dilinizə gətirməyin.

Bu yerdə Nil Armstronq göy gözlərilə Səfalı müəllimə elə pis-pis baxdı ki, elə bil keçmiş əyyamlarda Vaska Zərnigara baxırdı.

– Siz bununla nə demək istəyirsiz, yoldaş Səfalı?

– Vallah, billah, cənab Nil, mən heç bir şey demək istəmirəm. Bu barədə sizə yalnız məsul yoldaşlar obyektiv fikir deyə bilər. Ancaq bizim olduqca vicdanlı yoldaşlardan biri o sözü eşidəndə yaman əsəbilik keçirir. Əvvəllər "Gəncə" adı gələndə yazıq həmişə qarın ağrısına düşərdi, indi Sumqayıt sözünü eşidəndə, nədənsə sarılıq azarına tutulur. Yoldaşın səhhətini qorumaq lazımdır, çünki ölkəyə çox lazımlı adamdır. Xalqlar dostluğu mövzusunda bir sıra fundamental məqalələrin müəllifidi. Əsli-kökü komsomoldandı. Ancaq kino sahəsində də ciddi xidmətləri var.

Nil Armstronq:

– Mən o adamı lap yaxşı tanıyıram. – dedi. – Papuaslardandı!

– Papuas?! – Səfalı müəllim eşitdiyinə inana bilmədi. – Siz, professor, yəqin ki, populist demək istəyirdiniz.

Səfalı müəllim böyük astronavtla mübahisəyə girişmək istəmədi. Bir müddət müsahibəni dayandırıb, xəyalında – papuasların qədim məskəni Melaneziyadan tutmuş, bizim yeni sosialist qəsəbəsi Şüvəlanacan – dünyanın yarıdan çoxunu gəzib dolanandan sonra onun (yəni Səfalı müəllimin) üz-gözünə elə bil günəşin lap gur yerindən bir dünya işıq gəldi:

– Nil!.. Deyirəm: o Sərən arvad kaş ki, sağ olaydı, Nil!.. Papuaslı-populistli – bunların hamısını bir böyük qəbiristanlığa yığaydı və sümüksüz balıq tıxan bu bisavad matuşqalara bir yaxşı həndəsə dərsi keçəydi!..

Dünyanın hər işindən xəbəri olan zarafatcıl, hazırcavab Nil Armstronq Səfalı müəllimin nə demək istədiyini bu dəfə də çox gözəl başa düşdü.

– Yez! Yez! – dedi. – Sərən arvad!.. Karoş!.. Otşen, otşen karoş!..

Burada, sözsüz ki, söhbəti bitirmək olardı. Ancaq gecədən hələ çox qalırdı. Buna görə də Səfalı müəllim müsahibənin mövzusunu təzələməyi lazım bildi.

– Bir neçə söz də Əli Ziya barədə, Nil. O toxumun bioloji və psixoloji mahiyyəti barədə nə deyə bilərsiniz?

– Yaxşı toxum deyil! – Nil Armstronq başını dolandırıb yan-yörəsinə baxdı: elə bil tüpürməyə yer axtarırdı. Sonra, olduqca müəmmalı bir səslə: – Bu söhbət yalnız ikimizin arasında qalmalıdır! – dedi. – Mən o vaxt Ayda olanda, ayaqüstü, Marsla Yupiterə da baş çəkdim. O toxum orda da var. Marsda nisbətən azdır, ancaq Yupiterdə...

– Allah! Allah! – Səfalı müəllimin ah-zarı, deyəsən, təzədən başlanırdı.

Nil Armstronq bunu vaxtında görüb, o ah-zarın qabağını almağa çalışdı.

– Ancaq bizim Şimali Amerikada o toxumdan bu saat bir dənə də yoxdur. Axırıncısı Qes Xoll idi, onu da bu yaxınlarda pensiyaya göndərdik... Bəlkə başqa sualınız da var, professor?

– Var! Var!.. – Səfalı müəllim birdən-birə yaman mandraja düşdü, yəqin elə bildi ki, müsahibi durub getməyə hazırlaşır. Ancaq, əslinə qalsa, astronavtdan soruşmağa elə bir vacib şey qalmamışdı: Səfalı müəllimin öz-özüylə bugünkü müsahibəsi qurtarmaq üzrəydi.

– Qaldı ki, gürcü familiyası, bu haqda mən öz qəti fikrimi sizə əvvəllər də bildirmişəm. Məsələ belədi, yoldaş Səfalı: Məhəmməd Əli peyğəmbər əleyhüssəlamın şəxsən özündən tutmuş, lap o – Şərq dünyasının yeni ümid çırağı Səddam Hüseynəcən, hələ yer üzünün heç bir müsəlmanı öz arvadına o kişinin sizin qızınıza göstərdiyi qayğı və nəvazişi göstərməyib... Gecə uşaq ağlayandu durur?

– Durur, Nil, yalan deyə bilmərəm.

– Uşağın yaş əskisini yuyur?

– Yuyur, bəli. Hələ ütüləyir də! – Bunu Səfalı müəllim xüsusi fəxrlə dedi.

– Heç razı olur ki, qızınızın əli bir dəfə uşağın kakaşkasına dəysin?

– Yox! Heç vaxt razı olmur!

– Onda bəs nə istəyirsiz o kişinin familiyasından?! – Nil Armstronq əməlli-başlı həyəcanlanmışdı.

Səfalı müəllim deməyə söz tapmadı. Göydəki Aya baxa-baxa, gözləri yaşaranacan, Leninqraddakı nəvəsini xatırladı. Ancaq Səfalı

müəllim Səfalı müəllim olmazdı – əgər o yaş əski və kakaşka söhbətilə Nil Armstronqun yaxasından əl çəksəydi; hərlədib-fırladıb yenə söhbəti Ayın üstünə gətirib çıxartdı.

– Nil! Cənab Nil! Bəlkə siz təsadüfən Ayın pis yerinə düşmüsüz. Bəlkə Ayda ayrı yerlər də var: lalələi, günəbaxanlı, bənövşəli yerlər?..

Böyük astronavtın hər biri göy üzünün bir parlaq ulduzuna bənzəyən mavi gözlərində yenə kainatın tanış, təmiz, schrli təbəssümü peyda oldu.

Nil Armstronq:

– Var! – dedi. – Var!.. Kainatın ən duru çayları, çeşmələri Ayın səthində axır... Ancaq, nə etməli, yoldaş Səfalı, biz bu real həqiqəti hələlik dünya ictimaiyyətindən gizlətməyə məcburuq. Prezidentimizin məsləhəti belədir... Oruell! Sərən arvad!.. Toxum məsələsi, aydındırmı, professor?

– Aydındır. Elə aydındır!.. – Səfalı müəllim nəhayət rahatlandı, dərindən nəfəs aldı, çünki Ayın toz yığnağı olmağı onu heç cür qane eləmirdi; dünya vətəndaşı Səfalı müəllim istəirdi ki, Ayda da çaylar axsın, gəmilər üzsün, orda da günəbaxan, lalə, bənövşə bitsin. İstəyirdi ki, Ayda da həyat olsun, insan olsun və o insan Yerdəki insandan xoşbəxt yaşasın...

Amma (şeytana lənət!) bu yerdə Səfalı müəllim birdən-birə diksinən kimi oldu və o diksinməklə də elə bil şirin yuxudan ayıldı. Və Səfalı müəllim gördü ki, göydəki Ay Buzbulağın Ayı deyil və özünün oturduğu yer də Buzbulaqdakı eyvan deyil, Zuğulbadakı balkondur... İçəri keçib, saata baxdı: doqquzun yarısıydı, demək yeməkxana çoxdan bağlanmışdı. Səfalı müəllimin fikrindən keçdi ki, bəlkə çıxıb, o yeməkxananın yan-yörəsində Vaska barədə bir də kəşfiyyat işinə baxsın. Amma çıxmadı, görünür, oralarda Əli Ziyaya rast gəlməkdən ehtiyat elədi. Və (yenə şeytana lənət!) Səfalı müəllim o balkona bir də çıxanda bayırda Əli Ziyanı yastı-yastı gəzişən gördü. Ancaq bu dəfə Əli Ziya balkonların altındakı asfalt döşəli, rahat yolla getmirdi, o həndəvərdən xeyli aralıda gedirdi: böyük mütəfəkkir yəqin bu fikirdəydi ki, əgər o həndəvərdə gəzişsə, Səfalı müəllim yuxarıdan onun başına – çaydandan, tok pilətəsindən-zaddan bir ağır şey sala bilər.

Ondan sonra Səfalı müəllim Əli Ziyanı daha heç vaxt heç yerdə görmədi. Sonralar bir nəfər bulvar əhlindən eşitdi ki, guya Əli Ziya hansı hörmətli bir məclisdəsə onun sağlığına badə qaldırıb. Deyib:

"Bu badələri içək Səfibalanın sağlığına!" "Mən onu, deyib, çox istəyirəm, ancaq o, (yəni Səfalı müəllim) tərs adamdır, eqoistdir, fatalistdir, maksimalistdir, idealistdir – məni başa düşmək istəmir..." Və o sağlığı deyəndən sonra Əli Ziya guya o badəni son damcısınacan içib və oturub hönkür-hönkür ağlayıb...

...Bəli, bu dünyada belə-belə qəribə işlər çox olur. Sən hələ təsadüfə bax ki, elə mən də, bulvarda, Səfalı müəllimə məhz o vədələrdə rast gəldim. Əli Ziyanın o "tost" əhvalatını təzəcə eşidən Səfalı müəllim o gün elə bir halda idi ki, atalar demişkən, bıçaq vursan, qanı çıxmazdı. Səfalı müəllimin o halı mənə də böyük təsir elədi. Gecəni o qədər pis yatdım ki, səhər duranda hekayətimizin yeni fəsli üçün ad tapmağa da həyim olmadı. Bu da işdir: öz dərdin dura-dura özgənin dərdin, çəkəsən?

Nə isə...

Beşinci fəsil

ADSIZ FƏSİL

Zuğulbaya gəldiyi gündən düz bir həftə keçəndən sonra, axşamtərəfi, Səfalı müəllim yeməkxananın qabağındakı avtomat telefondan qonşusu Loraya zəng elədi və aldığı ilk xəbərdən o qədər sarsıldı ki, qonşunun – səsi titrəyə-titrəyə – şəhərdə baş verən digər hadisələr barədə dediklərinə bir o qədər də həvəs göstərə bilmədi.

TARYEL gəlmişdi. Bakıdaydı. Lora arvad Səfalı müəllimin Leninqrada, qızının yanına getdiyini o Taryelə azı on dəfə desə də, o gədə, o qapıdan yenə əl çəkmirdi. Gündə düz üç dəfə – səhər, günorta və axşam – Loranın qapısının zəngini basırdı, Səfalı müəllimin Leninqraddan gəlib-gəlmədiyini soruşurdu.

– Oy, oy, kakoy ujas, Safalı!.. Gəlin, qalmayın orda, şəhər dağılır. Çto zdes tvoritsya, Safalı!.. Ujas! Ujas! O, boje, kakoy ujas! – Telefon dəstəyinin içində Loranın ah-naləsi ərşə qalxmışdı. Ancaq bu ah-nalənin səbəbini Səfalı müəllim bir o qədər də yaxşı dərk eləyə bilmirdi, çünki o, Zuğulbaya gəlməmişdən də Bakıda, Domsovetin yanında hər gün mitinq olurdu, indi, vur-tut bir həftənin içində, görəsən, şəhərdə təzə nə hadisə baş vermişdi.

– Nə olub axı, Lora? Şəhərdə nə olub ki?.. Bəlkə heykəli uçurdublar? – Səfalı müəllimin zəngin fantaziyası bu dəfə, nədənsə, Əli Ziyanın Domsovetin qabağındakı o heykəlindən o yana getmədi.

– Yox, Şaumyan ordadı hələ. Yerindədi. Ancaq, deyirlər, dünən aparıb bir yekə it bağlayıblar ora. Pamyatnikin pryamo ayağına. Ax, svoloçi, kakiye eti svoloçi naşi yerevanskiye natsionalisti! Oni, oni vo vsem vinovati...

– Onu demirəm, Lora. O biri heykəli deyirəm: Domsavetin yanındakını. – Nədənsə, Səfalı müəllim telefonda rəhbərin adını çəkmək istəmirdi.

Və yəqin buna görə Lora arvad onun sualına səhih cavab verə bilmədi.

– Hansı? Yox... Bilmirəm. Eşitməmişəm... Heykəl-pamyatnik k çyortu, Safalı, jivıx lyudey jalko.

– Eto verno. No Lora ne nado nervniçat. Hər şey yaxşı olacaq, qorxmayın... – Səfalı müəllim səmimi inamla dedi. – A etot, kak yeqo... arvadın da gətirib?

– Yox. Görməmişəm. Deyəsən gətirməyib.

Səfalı müəllim hələ telefonun dəstəyini yerinə asmamış, ürəyində qəti qərar çıxartdı ki, yaxın vaxtlarda Zuğulbadan heç yana getməyəcək və yenə, azı bir həftə, hətta şəhərə zəng-zad da eləməyəcək, çünki Taryelin Bakıda peyda olmağı bir yana dursun, Loranın səsindəki o ah-nalədə də Səfalı müəllimi Bakıya çəkəsi heç bir maqnit-filan yox idi.

Ancaq bundan üç-dörd gün keçəndən sonra Zuğulbada bərk xəzri qalxdı. Buludu, tozu, dənizi, ağac-budağı beşcə dəqiqənin içində bir-birinə qatıb-qarışdırdı. Və elə o beşcə dəqiqənin içində – Səfalı müəllimin də tarazlığı pozuldu, əhvalı yaman qarışdı; o küləkdə, tufanda Səfalı müəllim özünü güc-bəla avtomat telefona yetirib, əlləri əsə-əsə Lora arvadın nömrəsini yığdı.

– Alyo! Kto eta?.. Qavari da, çevo malçiş!

Səs kişi səsiydi, arvad səsi deyildi. Və demək olmaz ki, bu səs Səfalı müəllim üçün Lora arvadın səsindən çox yad idi, ancaq cəsarətlə demək olar ki, hər halda dünyanın ən doğma səsi də deyildi: *TARYEL!..*

Səfalı müəllim dəstəyi asdı. Ancaq ağlına heç bir pis fikir gətirmədi. Düşündü ki, yəqin Taryel, az bir vaxtın içində, operativcəsinə öz

işini görə bilib: Loranın dilini tapıb, qılığına girib, onun cürbəcür ləziz xörəklərinin də dadını-tamını biləndən sonra Lora arvadın yanında lövbər salıb – Səfalı müəllimin Leninqraddan qayıtmasını gözləyə-gözləyə – orada kefini çəkib, könlü istəyəndə arabir telefona da cavab verir. Hətta Səfalı müəllim bir də zəng eləsə, dəstəyi mütləq Loranın özü götürəcək. Amma Səfalı müəllim bir də zəng eləmədi. Havaya baxdı, dənizə baxdı, göydəki tozqarışıq buluda baxdı və birdən bu qərara gəldi ki, daha Zuğulbada qalmağın heç bir mənası yoxdur. Özünü otağa salıb tələm-tələsik şey-şüyünü yığışdırdı və o küləkdə-qiyamətdə birbaş avtobus dayanacağına tərəf yürüş elədi.

Səfalı müəllim evinə çox gec çatdı: saat on ikiyə qalırdı... Liftdən çıxanda əvvəl Loranın qapısının zəngini basdı. (Bilirdi ki, Lora tez yatan deyil). Lora arvaddan heç bir səs-səmir çıxmadı. Səfalı müəllim öz mənzilinin qapısını açdı və dəhlizin işığını yandıran kimi, elə oradaca – qapının ağzında donub qaldı.

Dəhlizdə – telefon aparatının yanında – bir qalaq qəzet-jurnal! Biri açıq, biri bağlı – iki konvert. Bunları bura kim gətirib qoymuşdu, axı Zuğulbaya gedəndə o, qonşuya yalnız poçt qutusunun açarını vermişdi...

Səfalı müəllim, heyrət içində, otaqları bir-bir gözdən keçirdi: heç yerdə heç bir dəyişiklik gözünə dəymədi. Bayıra çıxıb, Loranın qapısının zəngini basdı, yenə heç bir səs-səmir eşidilmədi... Səfalı müəllim qayıdıb, qəzet-jurnal qalağının üstündəki konvertlərə baxdı: bağlı konvert Leninqraddan – Rənadan gəlmişdi; açıq konvertin üstündə, bənövşəyi mürəkkəblə: "Uvajayemomu Safalı-muallimu ot Lori" sözləri yazılmışdı, konvertin içində qoşa, kərpici dəftər varağı görünürdü. Və Səfalı müəllim o varağı konvertin içindən elə təzəcə çıxartmaq istəyirdi ki, kimsə bayırdan qapıya açar saldı. Qapı açıldı və Taryel içəri girdi.

– Gəlmisən, dayı? Sı piriyezdom! – Taryel dodaqlarını qabağa uzatdı, ancaq dayısının üzündən yox, başının tən ortasındakı, yumurta sarısı boyda, yeganə daz yerdən öpəsi oldu, çünki Taryel Səfalı müəllimdən çox hündür idi, bir də o, ağzını qabağa uzadanda, Səfalı müəllim lazımi cəldlik göstərib, başını aşağı əyə bilmişdi.

– Sən hardan tapmısan mənim qapımın açarın? – Qəzet-jurnalı bağrına basıb, telefonun yanında durmuş Səfalı müəllim bu sözləri elə təngiyə-təngiyə dedi ki, elə bil hər sözü deyəndə bir pudluq daş qaldırırdı.

– Qayıtdırdım da, dayı, açar qayıtdırmağa nə var? Zamoku dəyişdirmədim. Dedim, birdən gələrsən, evdə olmaram, qapıda avara qalarsan. – Taryel altdan-altdan Səfalı müəllimin üzünə baxdı və orada nə gördüsə, başını aşağı salıb, bir müddət fikirləşməli oldu. – Nədi ki, dayı? Düz hərəkət eləməmişəm? Bilirsən, qorxdum e, dayı. Ağlıma pis şey gəldi. Dedim, birdən, Allah göstərməsin, Leninqraddan qayıdıb, naxoşlayıb-eləyərsən, bilən olmaz... Ara yerdə millətimiz biyabır olar. Özün bilirsən ki, belə şey üçün bu sahat düşmənimiz milyon verər. Nədi, nədi, bir evdən iylənmiş qoca ölüsündən-zaddan tapıb, bütün dünya mətbuatında car çəksinlər ki, Azərbaycan milləti tamam qoxuyub çıxır sıradan!..

– İndi xatircəm oldun ki, ölməmişəm? – Səfalı müəllim, deyəsən, məsələni kəskin qoymağa hazırlaşırdı.

– Bə nə?.. Bilirsən, dayı, necə sevindim o gün: içəri girib, görəndə ki, sən Leninqraddasan.

Səfalı müəllim:

– Çox sağ ol, – dedi. – İndi zəhmət olmasa, o açarı qaytar ver özümə.

– Neynirsən? Səndə var da, açar! – Taryelin iri gözləri heyrətdən bərələ qalmışdı.

Dəhlizdən otağa keçib, Nuh əyyamından qalma, köhnə divanın üstündə oturdular.

– Buranı aldım da, dayı, məni təbrik eləyə bilərsən! – Taryel Lora arvadla Səfalı müəllimin mənzillərini biri-birindən ayıran şərikli divarı göstərdi. – Qonşun lap razı getdi, qorxma. Moskvaya getdi. Bir qoca bacısı var orda – həştad beş yaşında. Deyir: o da tək arvaddı, bir yerdə, deyir, yaxşı olacaq bizim üçün. Biletin-zadın da özüm təşkil elədim, bu sahat Moskvaya üç yüz manata bilet tapılmır. – Taryel pencəyinin döş cibindən bir uzunsov kağız çıxartdı. – Budu e, orderi, dayı! Bu gün RİK-in sədri şəxsən öz əliynən yazıb verib. Öz adımadı. Tərlan nənəmnən De Qollun da adın bura yızdırdım ki, sora millətimizi sevməyənlər işin içindən iş çıxartmasınlar.

– Əcəb! Əcəb!.. Eşq olsun millətini sevənlərə! – Səfalı müəllim sidqi-ürəkdən dedi, ancaq məlum olmadı ki, o bu sözləri, konkret olaraq, kimin ünvanına deyir: De Qollun, Tərlan arvadın, yoxsa o orderi yazanların.

Əlindəki ordera bir müddət məhəbbətlə baxandan sonra Taryel orderi qatlayıb cibinə qoydu. Gözucu Səfalı müəllimə nəzər yetirdi və

yenə məhəbbət dolu gözlərilə, indi də qarşıdakı divara tamaşa eləməyə başladı.

– Deyirəm: bu divarı da bu günlərdə, bir sinif kimi ləğv eləyək getsin, necə deyirsən, dayı? Yaxşı olar da genişlik olar... Genişlik yaxşı şeydi, düz demirəm, dayı?

– Bəli! Bəli! Elədir ki, var! Genişlik yaxşı şeydi. Lap əla şeydi genişlik! – Deyəsən, bunu da Səfalı müəllim dedi, amma öz səsilə yox! Bu sözləri Səfalı müəllim Taryelin, Qoqanın, Tərlan arvadın, ya da (lap uzağı!) Əli Ziyanın səsilə dedi, – çünki o orderi Taryelin əlində görəndən sonra Səfalı müəllimin özü olmağı və öz səsilə danışmağı, sadəcə, mümkün olan şey deyildi və Səfalı müəllimin bu dünyada yaşadığı o yetmiş iki il də – belə şeydən sonra – heç cür insan ömrü sayıla bilməzdi.

Taryel ayağa durdu:

– Gedim sənə yemək gətirim, dayı! Hər şey var xaladelnikdə. Nə istəyirsən, gedim gətirim. – Görünür, Səfalı müəllimin genişlik barədə dediklərindən Taryel çox razı qalmışdı.

– Çox sağ ol, mən çörək yemişəm. – Səfalı müəllim zorla eşidiləcək səslə dedi və bayaqdan qucağında, körpə uşaq kimi saxladığı qəzet-jurnalı, nəhayət, böyründə – divanın üstünə qoydu.

– Bağışla da, dayı, bu gün vurmuşam bir az. Gəlməyini bilmirdim axı. Bilsəydim, gəlib qarşılayardım aeroportda... Mənim içkiynənzadnan bir o qədər işim olmaz, dayı. Bu axşam bəylər bənd oldu, ona görə içdim.

– Hansı bəylər? – Səfalı müəllim, Taryelə baxmaq əvəzinə, nədənsə tavana baxdı.

– Bəylər də!.. – Dayısının avamlığından xeyli təəccüblənmiş Taryel də bir müddət key-key tavanda Səfalı müəllimin baxdığı yerə tamaşa elədi. – Xalqımızın yaxşı-yaxşı oğullarıynan, dayı! Çoxusu akademik idi. Bir-iki şair, yazıçı da varıdı.

Səfalı müəllim hələ də tavana baxa-baxa:

– Allah! Allah! – dedi və dərindən ah çəkdi. Və nə yaxşı ki, Səfalı müəllim o ahı çəkdi, yoxsa o Taryel Səfalı müəllimin gözünün qabağında hələ çox cövlan eləyə bilərdi.

Dayısının ikinci ah-zarına heç cür dözə bilməyəcəyini qabaqcadan hiss eləyən Taryel yavaş-yavaş qapıya tərəf addımladı və qapını elə təzəcə açıb bayıra çıxmaq istəyirdi ki, daldan səs eşidib ayaq saxladı: Səfalı müəllim – əlində bir şüşə şotland viskisi – arxada dayanmışdı.

– Ala, apar. Mənə lazım olmadı. Verərsən o bığlı bəylərdən birinə.

– Saqqallı bəylərə versəm olmaz? – Sən demə, Taryeldə də yumor varmış.

– Bığlıya ver! – Səfalı müəllim ciddi, amiranə səslə dedi. – Saqqallı nə qanır viski nədi? – Və Taryelin arxasınca qapını bərk-bərk bağlayandan sonra olduqca mücərrəd bir söyüş söydü: – Kirlikir!..

Səfalı müəllim qayıdıb divanda əyləşdi. Əvvəlcə Loranın məktubunu oxumaq istəyirdi, ancaq, nədənsə, onu bir tərəfə qoyub, Leninqraddan gələn bağlı konverti açdı.

Məktubu Rəna, kiçik qızının dilindən, rusca yazmışdı: "Деда, милый мой дедушка, ласточка моя незабвенная! Ты уже совсем забыл про меня, даже писем не пишешь. Ты же обещал летом приезжать к нам, а поехал в какую-то деревню. Я очень соскучилась по тебе. Мама Рена тоже очень скучает. А наш папочка недавно ездил в Лондон. Он привез тебе очень хорошую электробритву, а мама Рена не знает послать по почте или подождат твоего приезда. Боится, что пропадет. Теперь, говорят, и на почте полное безобразие. Ты, дедушка, все же постарайся..."

Məktubu sonacan oxumağa Səfalı müəllimin hövsələsi çatmadı. Axırdakı "Твоя внучка – Сонечка" sözlərini oxuyub, vərəqi təzədən konvertin içinə qoydu; Loranın məktubunu oxumağa başladı:

"Дорогой, глубоко уважаемый Сафалы! Извините, что я вас не могла дожидаться. Все получилось очень поспешно, но я рада, что уезжаю. Еду к сестре в Москву. Мою сестру вы знаете, она однажды у меня гостила. Помните, еще она спорила с вами по поводу Сильвы Капутикян. Дорогой Сафалы, вы себе не можете представить, как в эти дни мне было страшно без вас. Не спала целыми ночами. Сидела и ждала, когда бандиты сломают дверь, войдут в квартиру и зарежут. В эти дни ужас, что творится в городе. Будь проклят этот Нагорный Карабах с его целебным, горным воздухом. Этот Карабах натворит еще немало бедствий. Но я, дорогой Сафалы, на вашу нацию не обижена. До сих пор я ничего плохого не видела со стороны азербайджанцев. Как хорошо мы жили, дорогой Сафалы, и так жили бы наверно до конца наших дней, если бы ни этот, с черной жабой на голове. В последнее время прямо душит меня его буйволиная невозмутимость. Страна вся разваливается: кругом одни только крикуны бессовестные процветают, даже школьнику понятно, что это уже никакое не государство, это – бойня, ад кромешный. А он ходит,

как-будто ничего не случилось. Даже улыбку подходящую себе подобрал, как американские президенты. О, ужас, Сафалы, что и говорит, так мог поступить с людьми только ставропольский мужик. А ваш племянник, дорогой Сафалы, оказался не таким уж злодеем, каким я его себе представляла. За мои две комнаты он дал мне целое состояние, целых семь тысяч денег. Эти денги мне на всю жизнь хватит. Он и билет мне достал на самолет. Даже контейнер заказал, чтобы я могла отправить в Москву кое-что из своих вещей. Вашим племянником я осталась очень довольной, дай бог ему здоровья. А вашу почту он вам передаст. Извините, что я вас не могла дождаться. Прощщайте, дорогой, глубокоуважаемый Сафалы. Сейчас поздняя ночь, а завтра ранним утром я уезжаю. Спасибо вам за все.

Лора, ваша соседка".

Səfalı müəllim vərəqi cırıb tullamadı, onu səliqə ilə büküb, həmişəlik saxlamağı lazım bildi, çünki iyirmi ilin qonşuluğundan Səfalı müəllimə qalan vur-tut o ikicə kərpici dəftər vərəqiydi.

O gecə Səfalı müəllim üçün çox müsibət bir gecə oldu və ömrünün ən dəhşətli yuxusunu da Səfalı müəllim elə o gecə gördü: Ayın səthində – suyu qurumuş dəniz yatağına bənzər – qaramtıl, bozumtul çökək bir yer. Orda-burda – tozdan, qurumdan ibarət qapqara dağlar, təpələr... Və qocalmış, düşgünləşmiş, saçını-saqqalını uzadıb, keşişə-dərvişə dönmüş Nil Armstronq – həm əl arabasına, həm uşaq kolyaskasına oxşayan – Sovet "Lunaxod"unda harasa ölü daşıyırdı. Astronavt hərdən yorulub otururdu. Ayın qapqara tozuna bulaşmış nimdaş şalvar və pencəyinin hər cibindən bir şüşə "Ağdam" şərabı çıxarıb və hər şüşədən düz bir qurtum içib, təzədən işə başlayırdı, çünki suyu qurumuş dəniz yatağına oxşayan o çökəklikdə ölü çox idi, o ölülər Nil Armstronqun sanki gözünə durmuşdu və elə bil onların hamısını daşıyıb qurtarmağın onsuz da mümkün olmayacağını bildiyindən, Nil Armstronq o cür düşkün və ümidsiz görünürdü.

Belə bir müsibəti yuxuda görəndən sonra yəqin ki, hər bir adam bu dünyanan gələcəyi barədə çox bədbin fikirlərə düşə bilərdi. Ancaq (Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin!) Sərən arvad bu dəfə də Səfalı müəllimin yaman dadına çatdı. "Oğul, – dedi, – yuxuda uzun saç-saqqal xeyir-bərəkətdi... Ölüm – rahatlıqdır, xoşbaxtlıqdır. Yuxusunda ölü görənin ömrü on il uzanır, – dedi, – oğul!" Və gecənin məchul bir vədəsi soyuq tər içində yuxudan oyanan Səfalı müəllim anasının

səsini eşidib az-maz özünə gəlsə də, o dəhşətli mənzərəni, xüsusən üstündə qapqara hərflərlə "SSSR" yazılmış – əl arabasına və uşaq kolyaskasına oxşayan – o Ayda gəzən Sovet aparatının rəmzi yozumunu da heç cür qulaqardına vura bilmədi. Kim bilir, bəlkə belə bir müsibət də bir vaxt dünyanın başına gələcəkdi: quru dəniz yatağı və saysız-hesabsız insan cəsədi!.. Səfalı müəllim buna inanmaq istəmirdi. Ancaq özünün əvvəllər də heç cür inanmaq istəmədiyi çox şeylərin sonralar həqiqətən baş verdiyini yadına saldıqca, o yuxunun qarası böyük sürətlə Səfalı müəllimin bütün əzalarına yayılmağa başlayırdı, onun əli-ayağı get-gedə yerdən-göydən tamam üzülürdü.

Dünyanın bəzi-para işlərini qabaqcadan görmək, öz-özlüyündə, bəlkə də elə bir böyük qəbahət deyildi. Ancaq baxır – harda, haçan və hansı məmləkətdə... O kolxoz həngaməsi hələ lap təzə-təzə başlayanda, o həngamənin indisini məgər Xızır kişi görmürdümü? Görürdü, lap ela görürdü. Nəyə görə Sərən arvadın Sovet hökumətinin heç bir işindən gözü su içmirdi – söz yox, ona görə ki, o da qabağı görürdü; bilirdi ki, elə dinsiz hökumətin axırı gec-tez mollaların parlaq qələbəsi ilə qurtara bilər... Amma Xızır kişiyə və Sərən arvada bu dünyada qulaq asan kim idi və Səfalı müəllimin indicə yuxuda gördüyü o müsibət kimin nə vecinəydi...

O yuxunun qara-qurasını otaqdan qovub çıxartmaq üçün Səfalı müəllim durub işığı yandırmaq istədi. Durdu, amma işığı yandırmadı; fikirləşdi ki, birdən Taryel işığı görüb gələ bilər.

Ehmalca qapını açıb balkona çıxdı. Qəribəydi: külək tamam kəsmişdi. Hava lap təzə-təzə işıqlanmaq üzrəydi. Şəhərin üstündə gecəylə gündüzün qarışığından ibarət – çənə, sisə bənzər – boz, ölü bir hava dayanmışdı.

Evi Domsovetə çox yaxın olsa da, Səfalı müəllimin balkonundan Domsovet görünmürdü. Ancaq o Domsovetin qarşısındakı böyük meydandan arabir ah kimi, nalə kimi göyə ucalan insan nəfəsini Səfalı müəllim açıq-aşkar eşidirdi. O, hələ Zuğulbaya getməmişdən, o adamlar ordaydılar; gündüzlər mitinq keçirdikləri o meydanın gecələr, mərdmərdanə, keşiyini çəkirdilər... Ürəyi azadlıq eşqilə çırpınan vətən balaları... İndi, səhərə yaxın o adamların yorğunluqdan, yuxusuzluqdan – elə bil nəinki ucadan şüar deməyə, heç astadan danışmağa da heyi qalmamışdı. Onların yalnız nəfəsi eşidilirdi. O nəfəs gecəylə gündüzün qarışığından ibarət – çənə, sisə bənzər – ölü havanı hərdən

elə bil tərpədirdi, titrədirdi, havadan vahimə iyi gəlirdi. Balkondan qayıdanda, otağın alaqaranlığında, Səfalı müəllimin gözü kitab rəfindəki o üstüşəkilli kitaba sataşdı və dayanıb şəkildəki qaraqaş, qaragöz kişiyə xeyli baxandan sonra Səfalı müəllim axırda bu qərara gəldi ki, dünyanın böyük yazıçısı Uilyam Folkner buzbulaqlı Xızır kişiyə nə qədər oxşayırsa, eynən bir o qədər də buzovnalı Əzizağa kişiyə oxşayır. Bu yerdə Səfalı müəllimin, nədənsə, söyüş söyməyi gəldi.

– Kirlikir! Kirlikir! – deyə, bu mücərrəd sözlə Səfalı müəllim bu gün ikinci dəfə ürəyinin qəzəbini birtəhər soyuda bildi. Sonra əlini uzadıb o kitabı qətiyyətlə rəfdən götürdü. Çünki indicə – lap birdən-birə Səfalı müəllim bu qərara gəlmişdi ki, haçansa Rənanın Leninqraddan gətirdiyi o kitabı, elə günü bu gün mütləq Leninqrada göndərmək lazımdır.

Altıncı – axırıncı fəsil

VASKANIN TAPILMAĞI

Ancaq o gün kitabı Leninqrada göndərmək üçün Səfalı müəllim poçta getmədi. Özü də ona görə yox ki, o kitab evdə Rənadan necə olsa bir yadigardı, xatirəydi və yaxud Səfalı müəllimin gözü o kitaba elə öyrəşmişdi ki, ondan həmişəlik ayrılmaq indi ona çətin gəlirdi... Ona görə ki, Ay və Nil Armstronq barədə o musibət yuxunu gördüyü – elə həmin gecənin səhəri – hava bir balaca işıqlanan kimi, Səfalı müəllimin ağlına birdən-birə bir təzə fikir gəlmişdi və o fikri həyata keçirməmiş, Səfalı müəllim bu dünyada heç bir iş görmək niyyətində deyildi.

... Şəhər dağılırdı. Hər yerdə tətil idi. Bakı camaatı nə ki var, Domsovetin qabağına yığılıb, orada səhərdən axşamacan mitinq keçirirdi... Domsovet Butır türməsinə oxşayırdı. Mərkəzi Komitə Ağdam bazarına, Nazirlər Soveti Şəki hamamına bənzəyirdi. Baksovet Smolnıya çevrilmişdi. Və Smolnıya çevrilmiş həmin o Baksovetinsə uzun, alaqaranlıq dəhlizlərində Səfalı müəllim neçə vaxtdan bəriydi ki, əsir-yesir idi.

Məsul yoldaşlardan biri zəngi basıb, katibəsini çağırdı.

– Priyomnuda çox adam var? – dedi.

– Yox. Elə o kişidi. O DƏLİ KİŞİ. Dördotaqlı evini birotaqlıya dəyişdirmək istəyən.

Məsul yoldaş dərindən ah çəkdi:

– Eh, dünya, dünya! – dedi. – Çarxın dönsün, a fələk! – Və yumruğunu var gücü ilə stola endirib, yanıqlı-yanıqlı əlavə elədi: – Dəli bizik, malışka, o kişi dəli deyil. Heç bilirsən nə kişidi o! Mənə institutda dərs deyib o kişi. Yaxşı ki, bilmir, indi yadından çıxmışam. Eto velikiy uçyonıy. Samorodok. Sovest natsii!.. Dördotaqlı kvartiranı birotaqlıya dəyişməyə nə var. Özü də mərkəzdə, şəhərin prestijni yerində. Başqası olsa bir saata dəyişər o evi, hələ yüz min də nağd pul alıb qoyar cibinə. Ancaq o kişi, görürsən, elə eləmək istəmir. İstəyir hər şey hökumətin qanunuynan olsun. Po zakonu, po sovesti, po spravedlivosti, tı eto ponimayeş? Net, koneçno ne ponimayeş. Nu i ne nado! – Həyəcanlanmış məsul yoldaş cani-dildən alnını ovxaladı. – Sluşay, bilirsən də, bu bazar harda yığışırıq?.. Pirşağıda. Nuhbala Nuhiyeviçin daçasında. Kajetsya, ya tebe uje ob etom qovoril.

– Net. Vı mne niçcqo ne qovorili.

– Görürsən də, malışka, yavaş-yavaş skleroz oluruq bu mitinqlərin, piketlərin, zabastovkaların əlindən... Demək: özün, Seva, Roza, bir də – Aynurkaya bu sahat zəng eləyərsən, nəm-düm eləsə, Tomanı götür. İki nəfər bəylərdən olacaq, bir nəfər də Moskvadandı. Molodoy mayor, vılitıy krasavets. Beləsini Aynurka görməyib şeç vaxt. Oranın adamıdı. Moskvadakı dənizqırağının. Ploşad Dzerjinskoqo, yasno, malışka? Rus deyil, müsəlmanın lap xalisindəndi. Adı da - TARYEL. Şota Rustaveli: "Vityaz v tiqrovoy şkure". Dərsin məktəbdə oxumusan. Test eqo oçen vliyatelnıy general... Cavan, sütül oğlandı, malışka, amma jukdu: dollara tuqrik deyir! – Məsul yoldaş əlini pencəyinin döş cibinə saldı: elə bil cibindən nəsə çıxarıb göstərmək istəyirdi. Ancaq heç nə çıxartmadı; əlini tez cibindən çəkib, məsuliyyətli başını qaşıdı.

– Tuqrik! Oy kak interesno! Vıydu, seyças je Aynurke pozvonyu. – Katibə sürətlə qapıya tərəf addımladı.

– Podojdi. – Məsul yoldaş dedi. – Ya tebya proşu, malışka, ora gələndə o finski dezodorantı sürtmə canıva. Ondan Vyetnam mazının iyi gəlir. Məndə allergiya verir o zəhrimar. – Və dayanıb, bir qədər fikirləşəndən sonra, qəmli-qüssəli bir səslə, lap astadan əlavə elədi: – O kişi

gör ordadırsa, deynən qəbul qurtarıb bu gün. Sabah gəlməz inşallah. Əgər sabah da gəlsə, deyərsən mən yoxam burda. Moskvadayam, xaricdəyəm, cəhənnəmdəyəm, bir sözlə, burda yoxam...

Ancaq Səfalı müəllim orda yox idi. Məsul yoldaşın qəbuluna düşməkdən bu gün də ümidini itirmiş Səfalı müəllim Qoburnat bağı ilə üzüaşağı yavaş-yavaş bulvara tərəf gedirdi.

Hava nə bir o qədər tutqun, nə də sən deyən açıq idi. Zavodların, fabriklərin heç biri işləmədiyinə görə, havadan dənizin duzlu suyunun turşməzə iyi gəlirdi.

Yenidənqurma əhval-ruhiyyəsi Qoburnat bağında da hər addımda hiss olunurdu. Müqəddəs azadlıq ehtiyacından və Əbdürrəhman Vəzirovu döymək arzusundan gözlərinin içi də, çölü də alışıb-yanan bir dəstə vətənpərvər qadın – yolun o tərəfi ilə növbəti piket əməliyyatı keçirmək üçün – Mərkəzi Komitənin binasına tərəf gedirdi... İyirmi beş-otuz yaş arasında, otuz-qırx nəfər – peysərini balta kəsməyən qolu-zorba cavan oğlan hədsiz sevinc və fərəh içində Qoburnat bağındakı iri-iri daş fiqurları itələyib ağzı üstə yerə yıxmaqla məşğul idi. Bağın lap aşağı tərəfində bir bölük qələm, fırça və mizrab ustası yuxarıdakı iki budağı olduqca xoşagəlməz bir şəkildə çarpazlaşıb, xaçabənzər fiqur əmələ gətirmiş dekorativ palıd ağacını Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Rəyasət Heyəti və Respublika Mədəniyyət Nazirliyi Kollegiyasının bu yaxınlarda qəbul elədiyi birgə qərara əsasən – dibindən kəsməyə girişmişdi.

Bulvara çıxıb, bakılıların "Venesiya" dediyi kanalın yanına çatan kimi, Səfalı müəllim xeyli rahatlanıb dərindən nəfəs aldı. Qəribə şey idi: Dənizkənarı parkda, demək olar ki, adam yox idi. "Venesiyanın" qabağındakı ağac-budaqlı xiyabanın o başında skamyada bir qoca arvad tək-tənha oturmuşdu: çorab toxuyurdumu, şəkil çəkirdimi – hər halda əli işdə idi. Səfalı müəllim o arvadın oturduğu tərəfə bir də baxdı və bir müddət gözlərinə inanmadı, çünki arvadın oturduğu o skamyanın üstündə bir pişik də oturmuşdu və o VASKAYA yaman oxşayırdı.

Birdən-birə təşvişə düşmüş Səfalı müəllim, ürəyinin döyüntüsünü aşkar eşidə-eşidə, asta-asta o skamyaya tərəf getdi və o skamyada oturan arvadı o saatca tanıdı SİMA – SƏMAYƏ!.. Allah, Allah, o Səmayə elə bil heç dəyişib cləməmişdi.

– Salam! Siz!.. – Səfalı müəllim xeyli əzab-əziyyətdən sonra birtəhər, bu ikicə sözü deyə bildi.

İşə bax Səmayə də onu tanımışdı:

– Səfalı! Oy, skolko let, skolko zim!.. Gördüz, mən Sizi nə tez tanıdım, Səfalı?!

– Əvvəlcə mən Sizi tanıdım. – Səfalı müəllim gülümsədi və gözucu pişiyə baxdı. – Sizinkidi? Nə yaxşı pişikdi. – Səfalı müəllim əlini uzadıb, pişiyin başını sığallamaq istədi: – Vaska, xoroşiy moy Vaska! – deyə o, az qala nalə çəkdi. Ancaq pişik büzüşüb, yumrulanıb, dişlərini qıcırdadıb, Səfalı müəllimə bir üz göstərdi ki, Səfalı müəllim öz əməlinə peşman oldu. Ustəlik, bütün bu nanəcib hərəkətlərindən sonra Vaska uz-gözünü turşudub, bir uzun-uzadı: – Myau! – da dedi. Yəni: rədd ol, mən səni yaxşı tanıyıram. Əgər sən pişik qədri bilən olsaydın, o vaxt məni o Zuğulba viranxanada Allahın umuduna atıb getməzdin.

– Vaska! Kak tebe ne stıdno! – Sima pişiyin əvəzinə xəcalət çəkə-çəkə acıqlı səslə dedi. Və tez də səsini yumşaldıb əlavə elədi: – Bir gör haçandan biz bir-birimizi görməmişik.

– Bir dəfə görüşmüşük. On-on beş il bundan qabaq. "Nizami" kinoteatrının qabağında – yadınızdadı? Siz onda da gərək ki, Buzovnada işləyirdiz.

– Yox, mən o vaxt Zuğulbada işləyirdim. "Minzdrav"ın sanatoriyasında.

– Hə, maraqlıdı. Demək, "Minzdrav"ın sanatoriyasında... – Səfalı müəllim qorxa-qorxa Vaskaya baxdı. – Dörd-beş il əvvəl... Hə, o illərdə mən olmamışam orda... Amma pişiyiniz, deyəsən qocadı axı.

– Hə, qocadı. Lap kaftarlayıb. – Səmayə əlini pişiyin başına çəkdi. – Başı batmış öləcək bu gün-sabah.

Vaska Səmayəyə nifrətlə baxıb, hirsli-hirsli:

– Myau! – dedi. Yəni: özün öl, mənim hələ ölmək fikrim yoxdur.

– Mən də pensiyadayam – Səfalı müəllim səsi titrəyə-titrəyə dedi.

– Ovladdan-uşaqdan, nəvədən-zaddan da yəqin varınızdı. – Bunu Sima olduqca yanıqlı-yanıqlı dedi və onun o zamandan bəri sanki heç dəyişməmiş iri, mehriban gözləri bu yerdə birdən-birə elə bil yaşardı da.

Səfalı müəllim:

– Var. – dedi. – Bir qızım var, iki də nəvəm var. Ancaq mənnən olmurlar. Leninqradda olurlar.

Və o Leninqrad sözünü eşidəndə elə bil Vaskanın başına bir qazan qaynar su tökdülər. Əvvəl, Səfalı müəllimə baxa-baxa dişlərini qıcır-

dadıb, mır-mır mırıldadı. Sonra, lap özündən çıxıb, skamyanı canidildən cırmaqlamağa başladı.

Səmayə toxuduğu – corab ya nəydisə – büküb millə, yumaqla bir yerdə sumkasına qoydu.

– Mən də o vaxt oğlanları o qədər seçdim-seçmələdim ki, indi mənə bu qaldı axırda, – Səmayə Vaskanı göstərdi və pişiyin hirslənib, lap əndazədən çıxdığını görüb, möhkəm təəccübləndi. – Buy, buna nə oldu birdən-birə. Nu, Vaska, nu, perestan!.. Bu da bu gün özünə təzə xasiyyət tapdı deyəsən.

Vaskanın necə kinli məxluq olduğunu elə əvvəldən də bilən Səfalı müəllimə pişiyin o hərəkətlərinin səbəbi, əlbəttə, məlum idi. Buna görə də, Səfalı müəllimin Sima ilə tələm-tələsik xudahafizləşməkdən başqa əlacı qalmadı. Ürəyi Vaskadan və Səmayədən heç ayrılmaq istəməsə də, Səfalı müəllimin özü o həndəvərdən bacardıqca tez uzaqlaşmağa məcbur oldu. Xiyabandan sürətlə aralandı və dənizin lap kənarı ilə, üzüaşağı, öz evinə tərəf yol başladı.

Yuxarıdan – Mərkəzi Komitənin qabağından səs gəlirdi. Bayaq, Qoburnat bağı ilə, gözləri par-par parıldaya-parıldaya ora hücum çəkən o arvadların səsiydi. Ürəyi azadlıq eşqilə döyünən o arvadlar, deyəsən, öz əsas məqsədlərini hələ həyata keçirə bilməmişdilər. Əbdürrəhman Vəzirov hələ döyülməmişdi, çünki o səs get-gedə artırdı, azalmırdı və bu, o deməkdi ki, xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsi hələ davam eləyirdi... Bir də, Domsovet tərəfdə meydan yenə uğuldayırdı. O səs gah yatırdı, gah qalxırdı. Elə bil yaralı bir əjdaha tir-tap yerə uzanıb, ölümqabağı ağır-ağır nəfəs alırdı...

Dünyanın yadından çıxmış dəniz dalğın, düşüncəli, kimsəsiz və yazıq görünürdü. Bir ahıl rus qarısı, bağlı "Mirvari" kafesinin yanında, yəqin ki, lap indicə dükandan özü üçün aldığı təptəzə isti çörəyi ovub qağayılara səpirdi. Qarının dodaqları tez-tez tərpənirdi. Elə bil ürəyində kiminləsə sözləşirdi, qızğın mübahisə eləyirdi və ürəyində o cür tez-tez deyinməkdə sanki qarı hələ o çörək qurtarmamış, o mübahisəni də qurtarmaq istəyirdi... Bağlı kafedən az-maz aralıda, divarın dibindəki yarpağı tökülmüş kol-kosun arxasında on beş-on altı yaşlı bir bəstəboy, qarabuğdayı azərbaycanlı oğlan bir sütül, boylu-buxunlu rus qızının nazik belini ikiəlli elə bərk-bərk qucaqlamışdı ki, baxan deyərdi: Azərbaycanı Rusiyadan heç fələk də qopara bilməz və belə sevi eləmək bəlkə heç insafdan da deyil...

Gedə-gedə Səfalı müəllim fikirləşirdi ki, əgər bir də cavan olsaydı, Zərnigarı yox, Səmayəni alardı... Fikirləşirdi ki, nə yaxşı, inqilabi yenidənqurma hərəkatına hamı birdən qoşulmayıb, hələ adamların içində pişik saxlayanı, yun corab toxuyanı, qağayıya dən verəni və kol dalında qucaqlaşanı da var...

Səfalı müəllim yavaş-yavaş evinə yaxınlaşdıqca Domsovetin yanındakı meydanın gurultusu get-gedə güclənirdi, gurlaşırdı. Ancaq o səs Səfalı müəllimə qətiyyən mane olmurdu. Səfalı müəllimin rahat, asudə fikirləşməyinə olsa-olsa arabir Əli Ziyanın səsi mane olurdu: sürtülmüş, zəifləşmiş – yağlı-yapışqanlı bir səs...

Və o səslə Əli Ziya o dörd misra şeri – yaxındanmı, uzaqdanmı – haradansa – yenə asta-asta, yastı-yastı Səfalı müəllimin qulağına döşəyirdi:

Dağdı, bağdı, çəməndi –
Hər şey həmən-həməndi.
Bu dünya bir Yəməndi,
Yəməndi, ay Səfalı!..

1989-cu il, dekabr ayının lap əvvəlləriydi...

May-iyun, 1991

HASARIN O TAYINDA

(epiloq yerinə)

Bir vaxt dünyada özgə heç nə yox idi: bir ev vardı, bir ağaclı-budaqlı həyət vardı; dağlar idi, Günəş idi; bir mən idim, bir nənəm idi; bir də bir inəyimiz vardı ki, o da atam kimi səhər tezdən çıxıb gedərdi və axşam qaş qaralanda evimizə qayıdardı.

Qalan şeylər bizim hasardan o yanda idi. Hasardan o yanda başqa evlər vardı, başqa ağaclar vardı, başqa adamlar vardı. Yekə uşaqlar vardı: balaca uşaqları döyürdülər. Qorxulu itlər vardı: balaca uşaqları tuturdular, hasardan o yanda toy olurdu: adamlar çalırdılar, oynayırdılar. Hasardan o yanda yas olurdu: adamlar ağı deyib ağlaşırdılar...

Bir mən idim, bir nənəm idi, bir də atamla inəyimiz axşamdan-axşama evimizə qayıdırdı. Bir də "o dünya" deyilən bir yer vardı və hər cümə axşamları gecələr biz yatandan sonra mənim babam da oradan gəlirdi. Cümə axşamları nənəm evimizi tərtəmiz silib-süpürürdü. Babamdan qalan qara, yun xurcunu eşikdə çırpıb, evdəki mıxdan asırdı. Nənəm çırağımızın işığını azaldıb, atamdan xəlvət, dəhlizdə səhərəcən yana-yana qoyurdu. Bunu görəndə atam həmişə deyinirdi, çünki neft baha idi, onu rayondan gətirmək çətin idi, bir də atam o dünyaya inanmırdı və bunu, indi, siz də bilirsiniz ki, mənim atam heç Allaha da inanmırdı.

Atam balaca otağımızda öz taxta çarpayısının üstündə tək yatırdı. Biz bu yanda, böyük otaqda yatırdıq və hər cümə axşamları çıraq dəhlizdə, atamdan xəlvət, qorxa-qorxa yanırdı. Belə gecələrdə mən də qorxurdum. Babamdan qorxurdum, halbuki, nənəmin dediyinə görə, mənim babam heç qorxulu adam deyildi. O heç vaxt bir kəsi qorxutmamışdı, "bir kəsin toyuğuna kış deməmişdi"; indi də o bizi qorxutmağa gəlmirdi; evimizə baş çəkməyə gəlirdi; gəlirdi ki, görsün necə dolanırıq; neftimiz varmı, çörəyimiz varmı?.. Bundan əlavə, babam bir şeyi bilməyə gəlirdi: Allahın yolundan çıxmamışıq ki? Və atam Allahın yolundan çıxdığına görə hər dəfə namazını qurtarandan sonra nənəm üzünü göyə tutub xeyli vaxt Allaha yalvarırdı; yalvarırdı ki, atamın günahından keçsin. Nənəm mənə Qurandan sözlər öyrədirdi: bu da atamın günahını yumaq üçün idi. O sözləri deyəndən sonra mən də atam üçün Allaha yalvarırdım: – Ilahi, sən adilsən, bağışla

mənim atamı. Görürsən ki, yorğundur, nadandır, buyruq quludur – bağışla, rəhmin gəlsin!

Nənəmin dediyinə görə, Allah mənim sözümü hamıdan tez eşidirdi, çünki mən balaca idim, günahsız idim, hələ çiynimdəki mələklər alnıma heç bir günah yazmamışdılar və Allah atamın günahından mütləq keçəcəkdi, çünki atam haram yemirdi, çörəyini əziyyətlə qazanırdı. Amma elə adamlar da vardı ki, Allah onları heç vaxt bağışlamayacaqdı: oğrular, əyrilər, naşükürlər, məscidin divarında pis-pis sözlər yazanlar, çeşmənin gözündə pinti paltar yuyanlar... Ancaq bütün bu adamlar o vaxt uzaqda idi, çox uzaqda – hasarın o tayında...

Hasarın o tayında məktəb deyilən yer vardı – orada tez-tez zəng çalınırdı. Hasarın o tayında dükan vardı – o dükanın qabağında adamlar neftdən ötrü savaşırdılar. Hasarın o tayında çox şeylər vardı, hamısı da – uzaqda, çox uzaqda...

Bir mən idim, bir də nənəm idi. Nə o məndən sən deyən ağıllı idi, nə mən ondan o qədər avam idim. Söhbətimiz tuturdu. Xasiyyətimiz düz gəlirdi. Gündüzlər ağacların başında sərçələr civildəşəndə, sağsağanlar qırıldaşanda onların öz aralarında danışmağına mən də inanırdım, nənəm də. Axşamlar dağların dalında gün batırdı; Günəşin haradasa yatmağa getdiyinə hər ikimiz eyni dərəcədə inanırdıq. Bizim armud ağacında yuva tikmiş sağsağanın balalarını nənəm də tanıyırdı, mən də. Axşamlar evimizə soxulan kor yarasalardan nənəm də qorxurdu, mən də qorxurdum... Bircə o yanda – hasarın o tayında nənəm böyük olurdu, nənəm təəccüblü olurdu: orada nənəm hamını tanıyırdı, mən heç kəsi tanımırdım; orada nənəm heç kəsdən qorxmurdu, mən hamıdan qorxurdum.

Bir nənəm idi, bir mən idim, bir də atamla inəyimiz hər axşam qayıdıb evimizə gəlirdi. Sərçələr, sağsağanlar öz dillərində danışırdılar. Günəş dağların dalında yatmağa gedirdi. Haradasa uzaqlarda – bizim hasarın dalında yad adamlar yaşayırdı, qorxunc itlər hürürdü. Haradasa hər gün zəng çalınırdı. Haradasa dükanın qabağında adamlar neftdən ötrü dolaşırdılar. Bizim evdə neft də vardı, çörək də vardı və bunları görmək üçün hər cümə axşamı babam "o dünyadan" gəlirdi. Hər cümə axşamı çıraq dəhlizdə qorxa-qorxa yanırdı. Babamın mıxdan asılmış qara xurcunu cümə axşamları daha qara olurdu, daha qorxunc olurdu. Bir də babamın bir qara təsbehi vardı. Nənəmin bir gümüş maqqacı vardı. Bir də, o vaxtlar Sədəf adlı bir qız vardı və o qız, hər üç-dörd gündən bir, gəlib o gümüş maqqacla nənəmin gözünün içindən tük çıxarırdı.